ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ

IV

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науково-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social, Scientific & Literary Magazine

Published monthly by

Ukrainian Publishers Ltd.

№ 4 (90), April,, 1955, Vol. VIII

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Леонід Полтава

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація:

237, Liverpool Road, London, N. 1. Tel. NORth, 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« НА 1955 РІК

країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія ..	1 ф. 16 шил.	19 шил.	10 шил. 6 п.	3 шил. 6
Австрія	54 шил.	28 шил.	15 шил.	5 шил.
Аргентіна ..	30 пезів	16 пезів	9 пезів	3 пези
Бельгія	210 фран	110 фран.	60 фран.	20 фран.
В. Британія	1 ф. 12 шил.	17 шил.	9 шил.	3 шил.
Канада	7,50 дол.	4 дол.	2,25 дол.	75 цен.
Німеччина .	13 н. м.	6,75 н. м.	3,60 н. м.	1,20 н. м.
Парагвай ..	13 гуар.	6,75 гуар.	3,60 гуар.	1,20 гуар.
США	7,50 дол.	4 дол.	2,25 дол.	75 цен.
Туніс	1.400 фран	750 фран.	420 фран.	140 фран.
Франція ...	1.400 фран	750 фран.	420 фран.	140 фран.
Швеція	20 кор.	11 кор.	6 кор.	2 кор.

В інших країнах — у перечисленні на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. **Р. Лісовського**

Printed by Ukrainian Publishers Ltd., 237 Liverpool Rd., London, N. 1.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 4 (ч. 4-90) КВІТЕНЬ, 1955 Річник II (VIII)

ЗМІСТ IV-тої КНИЖКИ

Леонід Полтава: ВЕЛИКДЕНЬ УКРАЇНИ 3
Б. Улас (з край. матер.): ПОЧУТТЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГІДНОСТИ . 5
Нестор Ріпецький: ДЕМОКРАТІЯ І НАШІ ПИЛАТИ 9
Кн. І. Токаржевський-Карашевич: ДО ДЖЕРЕЛ НАШИХ ДЕРЖАВНИХ ТРАДИЦІЙ 12
О. Ольжич: МЕЖА 15
Д-р Д. Бучинський: ЕТИЧНІ ВАРТОСТІ В ЖИТТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 16
Д-р Д. Бучинський: ЕТИЧНІ ВАРТОСТІ В ЖИТТІ Т. ШЕВЧЕНКА . 16
Проф. О. Олійниченко: КОНОТОПСЬКА ПЕРЕМОГА 29
Проф. д-р Н. Полонська-Василенко: ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР В ОЧАХ ЙОГО СУЧАСНИКІВ 40
Проф. М. Величківський: ЧОРНИЙ РИНОК У СССР 47
Б. Т.: ПРИЗАБУТІ ЗЛОЧИНИ МОСКВИ (продовження) 50
Євген Плужник: ВЕЧОРІЄ 56
Інж. Д. Шалдій: ПІДГОТОВКА ДО АТОМОВОЇ ВІЙНИ 57
С. Ф. Хмель (з край. матер.): УКРАЇНСЬКА ПАРТИЗАНКА . . 62
Д-р філ. М. Аркас: НАШІ СТЕПИ 69
Нестор Ріпецький: ЕЛЕГІЯ ПРО БІЛІ ЗОРІ 78
Ольга Лубська: ПОЄДИНОК, МОЇЙ МАТЕРІ 78
Максим Рильський: МОЛЮСЬ І ВІРЮ 78-79
Богдан Бора: ДО УКРАЇНИ 79
Леонід Полтава: ПІСЛЯ »ЗАМИРЕННЯ« 79
Леонід Полтава: ПІСЛАНЕЦЬ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ 80
Педро Ґарсія Суарез: ПРИЗНАЧЕННЯ ДО ЛЕҐІОНУ (перекл. д-р Д. Бучинський) 83
М. Орест: ЯК ШАТРА БРОНЗОВІ 88
Василь Кучер: УСТИМ КАРМАЛЮК 89
Леонід Полтава: ІНШИЙ МИКОЛА БАЖАН 100
Л. Карлсен: ПОВНА СУПЕРЕЧНОСТЕЙ КНИГА 106
В. Гальченко: »ПОВІСТЬ ПРО НАРОДНЬОГО АРТИСТА«, »КИРИЛО КОЖУМ'ЯКА«, »ЛІТЕРАТУРНА МОЛОДЬ« — АЛЬМАНАХ . 109
Проф. В. Щербаківський: ЦІННІ ВИДАННЯ 112
В. Гальченко: З НОВИХ ВИДАНЬ НА ЕМІҐРАЦІЇ 114
Л. Димчук: З ХРОНІКИ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ 117

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

АВСТРАЛІЯ:

"Library & Book Supply"
1, *Barvon St.*
Glenroy 9., *Victoria*

АРҐЕНТІНА:

Oleksa Bunij
C. Warnes 2256,
Olivos, F.C.N.B.M.,
Prov. Buenos-Aires.

БЕЛЬҐІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, *Bruxelles,* 4

КАНАДА:

W. Nemyliwskyj
949, *Dundas Str., W.,*
Toronto, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

T. Boc
Harfenstrasse 20 1/6
(13a) *Erlangen*

ПАРАҐВАЙ:

A. Kushchynskyj
Encarnacion,
Cosilla de Correo, 60

США:

Very Rev. P. Falko
1645, *South* 16*th Str.,*
Milwaukee 4, *Wis., U.S.A.*

Дітройт і околиця:

S. Krupka
4519 *Cicotte, Detroit* 10, *Mich.*

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij
721 *E.* 6*th Str.,*
New-York City, N.Y.

Огайо і околиця:

T. Wasylyk
4028,*Storer Ave.,*
Cleveland 9, *Ohio*

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, *Rue de Montholon*
Paris (9)

ТУНІС:

Roman Kaspryk
Berrage de Ben-Metir
Boite Postale 15, *Ain Draham*

ШВЕЦІЯ:

J. Kostiw
Box 14,
Hogersten, 5
Stockholm

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 3 шил.

Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобрітанією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомляти головну Адміністрацію в Лондоні.

Христос Воскрес!

»Як будете в церкві на 12 Євангеліях, слухатимете Слово Боже про страсті Христові, — як будуть носити святу Плащаницю довкола церкви, — як співатимуть радісне »ХРИСТОС ВОСКРЕС«, — згадайте про мучеників України.

Згадайте про всіх, кого розстріляли большевики; згадайте й про тих, хто зі зброєю в руках боронив нашу Рідну Землю від московських катів й своїх юд-запроданців; згадайте й помоліться за них!

Не за горами кари час! Воскресне наша Україна, скине з себе московсько-большевицьке ярмо. Не забувайте про мучеників і праведників наших. Не забувайте про невинну кров і готуйтесь до помсти над ворогами, що не дають жити нам по людському!«

(Симон Петлюра: Страстний Тиждень, 1926 р.)

Леонід Полтава

ВЕЛИКДЕНЬ УКРАЇНИ

Земля зростає. Дарма, що копита
Її перекраяли замість плугів.
Вона вже підносить палаючі квіти
На світлих долонях лугів.

І чується радість в підземних джерелах,
І щастя зростає у кожнім стеблі.
І дух воскресіння шугає по селах,
По кузнях і штольнях моєї землі.

Хай дзвони мовчать. Хай ще руки ворожі
Із дзвонів гармати кують для Москви,
Та хто зупинити гарматами зможе
Просте проростання простої трави?

Про волю співають невільникам птиці,
Про волю гудуть над полями дроти.
І замість червоних зірок — на каплицях
Спалахують ніччю пророчі хрести!

Я чую красу весняного походу,
І бачу у кожнім, найменшім стеблі
Великдень мого дорогого народу,
Великдень моєї землі.

* * *

Леонід Мосендз

ХРИСТОС ВОСКРЕС

Ті, що віддали міць сердець і рук
за невмирущу візію Богдана,
що у добі вигнань, тортур і мук
не прийняли наказів від тирана,
що їм Парижу й Роттердаму брук
ятрив істоту, як пекуча рана...
Христос Воскрес! Заклич до них усіх,
бо Він є Бог не мертвих, а живих!

(З »Волинського року«)

З ПРАЗНИКОМ ХРИСТОВОГО ВОСКРЕСЕННЯ ВІТАЄМО ВСІХ НАШИХ СПІВРОБІТНИКІВ, ЗАСТУПНИКІВ, КОЛЬПОРТЕРІВ, ЧИТАЧІВ І ПРИХИЛЬНИКІВ СЕРДЕЧНИМ ПРИВІТОМ

ХРИСТОС ВОСКРЕС! — ВОСКРЕСНЕ УКРАЇНА!

РЕД. І АДМІН. »В. Ш.«

Б. Улас

Почуття національної гідности

Від Ред.: В підпільному виховно-вишкільному журналі **»Для великої Ідеї«** (вид. »Крайовий Осередок Пропаґанди«, 1952) вміщена стаття п. з. **»Як і який шлях знайти до молоді, яка зійшла на большевицькі манівці«.** Тому, що тема цієї статті дуже важлива, передруковуємо її з незначним скороченням для наших читачів. Вона має особливе значення не тільки на Рідних Землях, але і в нас, на еміґрації, зокрема в тих країнах нашого поселення, де ще є певне число збаламучених комунізмом українських (чи українського походження) людей. Крім цього, зміст цієї статті стосується також до тих усіх українських еміґрантів, що ще й досі співпрацюють з москалями і безпосередньо або посередньо допомагають московським білим імперіялістам кувати нові кайдани для України та інших немосковських народів, у таких чи інших рамках единонеділимої »матушки«. Становище Краю до вислужників усякої Москви — червоної чи білої — в цій статті настільки ясне, що повинно бути пересторогою для її коляборантів, а для українців-патріотів — обов'язком скріпити національно-усвідомлюючу дію серед збаламучених московськими імперіялістами нашими земляками.

* * *

Большевицька Москва від часу, як тільки вдерлася в Україну намагається грабувати українському народові його молодь для себе. Обманом, обіцянками, стипендіями, добре платними посадами, особливими правами (привілеями), врешті шантажем (погрозами), терором і залякуванням затягає українську молодь у комсомол. У комсомолі створила, так би мовити, кузню, в якій переробляє багато кого з української молоді на яничар. Вона вбиває в молоді почуття кровної приналежности до українського народу, виполює з неї любов до своєї батьківщини й обезцінює всі вартості українського народу, всі його культурні надбання, а натомість защіплює советський патріотизм, тобто любов до Московщини, до якоїсь »спільної батьківщини«, до виродка й ката українського народу. Вона звироднює нашу молодь і робить її русотяпами. У висліді, нераз руками тієї звихненої української молоді Москва грабує і винищує український народ...

Як же завернути її, цю звироднілу молодь, із злочинного братовбивчого шляху?

Самий факт існування через двадцять років нашого революційно-визвольного підпілля і боротьби з окупантами, підніс високо національну свідомість народніх мас. Хоч вона штучно й насильно большевиками притуплюється, то все ж таки нині вже всюди жевріє національна свідомість або підсвідомість. Сьогодні ще трапляються тільки нечесні українці, що ставлять москов-

ське корито вище над самостійну українську державу. Але і в них, під впливом нашої визвольної боротьби і всеукраїнської самостійницької думки, мусить бунтуватися їх придушене національне сумління, мусить давити їх їхня національна совість. Якщо вони вислуговуються Москві, то або тому, що задурманені большевицьким чадом, або тому, що страх за власне життя бере в них верх і приглушує їх національне сумління. Власне йдеться про те, щоб у такого вислужника розвіяти чад большевицького дурману, притупити його страх за власне життя і викресати в ньому почуття українського патріотизму, національної гордости, чести і бажання стати на боці свого власного народу проти московсько-большевицького ворога.

Нам багато легше навертати комсомольців на правий шлях, аніж большевикам яничарити їх, хоч большевики діють широкими засобами пропаґанди, державним примусом і терором. Нам треба тільки підібрати спосіб підходити до них з нашим ідеологічним словом. І це є наш обов'язок, хоч би які перешкоди доводилось нам поборювати. Слід підкреслити, що до кожної одиниці треба підходити зокрема.

Доступ може бути безпосередній або посередній. Перший — коли маємо змогу особисто зустрічатися із задурманеною большевизмом людиною і устно вести виховно-усвідомлюючі бесіди. Другий — коли діємо на дану одиницю за допомогою нашої визвольно-революційної літератури, або через заприязнених осіб.

При особистих зустрічах і бесідах слід висувати такі моменти:

а) Видвигати героїку нашої молоді в історичному минулому. Підкреслити вартість одиниці, що бореться за добро, честь і славу свого народу, а не чужого.

б) Вдаряти на кровну приналежність нинішньої молоді до славної української нації. І немає ніде в природі випадку, щоб члени одного й того самого ґатунку самі себе поборювали й винищували. Нема такого явища і в свідомих культурних народів. Це тільки Москва на Сході Европи здібна заводити такий стан і силувати до такої ганьби.

в) З яким призирством згадуємо нині давніх яничар — побусурманену українську молодь. Їх руками турки винищували українські села і міста, або витискали при невільничій праці піт і кров українських невільників.

г) Підкреслювати з особливим натиском героїку, труди, жертви й самопосвяту молоді, що стала в ряди ОУН і УПА. Заставити думати і відповісти, за що і за кого ця молодь жертвує своїм молодим життям, а кому вислуговуються і »комсомолять« у пустопорожнє деякі українські комсомольці та стрибки.

д) Розбудити почуття національної гідности й гордости за приналежність до своєї української нації. Московська культура й історія можуть захоплювати тільки москаля, а ніколи українця. Для українця кожний духовий твір українського народу незрівняно цінніший за московський. Український народ свободо-

любний і більшість його історії — це власне боротьба за свою свободу. Він не зносить деспотизму і диктатури.

е) Представити терпіння, духові й матеріяльні втрати, що їх зазнає український народ від Москви: фізичне винищування, московщення, похід Москви на загладу українського народу, колонізація України москалями. Протиставити — вигідне життя москалів в Україні і злиденне життя українців на своїй власній землі. Виказати, що в усіх ділянках народнього господарства і життя на керівних місцях в Україні переважаючою більшістю є москалі. Україна — колонія Москви, жахливо грабована нею. Промовити до совісти такої одиниці і вдарити на національне почуття. Чи не здригнеться думка, чи не болить серце за таке невідрадне становище свого рідного народу?

є) Заломити віру в Москву. Москва пхається у світ з брехнею, підлістю, дикунством і злом. Нічого доброго й корисного донині царська і большевицька Москва людству не дала. Тільки загарбує і душить народи за народами. Всюди, де стане її дика нога, заводить рабство, терор, мордування людей, грабіж, моральну і культурну гниль. На підбій світу зібралася з нечуваною дикістю й жорстокістю, які перевищають гидкої пам'яти звірства диких орд гунів, вандалів і монголів. Нині проти Москви виступає цілий світ, бо бачить від неї дику загрозу. Зло не може заторжествувати на світі, бо люди ненавидять зло і скорше чи пізніше спільними силами його знищать. Не вдержалося дике насильницьке панування гунів, вандалів, монголів чи останньо гітлерівської Німеччини. На терорі жодна імперія довго не вдержалася. І Москві наближається кінець. Іде доба самостійности й державности всіх народів. Як же гидко почуватиметься вислужник Москви серед свого українського народу! Народ терпів, народ боровся, а він допомагав Москві його поневолювати. Чи не краще зараз зійти з цього підлого й поганого шляху?

ж) Виказати, що українець без національної ідеї — це пуста істота і непотріб на українській землі і в українському народі.

з) Довести, що зберігати власне життя коштом смерти своїх братів і знущань над ними — це найганебніший злочин.

и) Переконати, що спілка з Москвою — це нам смерть.

Якщо є можливість підходити до зіпсутої большевиками одиниці тільки з допомогою нашої революційно-визвольної літератури, то тут треба брати до уваги передусім характер, освітній рівень, умові здібности й спроможність розуміти нашу літературу . . .

На перший початок дорадкується дати прочитати: »Україна погибає«, »Совєтський патріотизм«, »Хто такі бандерівці і за що вони борються«, »Переяславська леґенда«, »Совєтознання« (Горнового), »Причинки до історії української революції« (Б. Уласа), і випуски »Слідами Героїв«. Дальша черга літератури залежатиме від умових здібностей даної одиниці.

З листівок слід давати: »Українська молоде«, »Українська молоде міст і сіл«, »Юначе!«, »Дівчино!«, »Заблуканий брате«. З ху-

дожньої літератури: »Учителька«, »Сталь без іржі«, »Хам«, »Учитель«, »Марена«.

В них зображається перероджения зачумлених большевицьким дурманом українців на правдивих, чесних і достойних синів українського народу. Дальше слід подавати й іншу нашу художню літературу. Потім подавати матеріяли з нашої ідеології...

Бувають одиниці, що наскрізь задурманені й засліплені Москвою і вважають себе переконаними большевиками. Таким одиницям слід підкидати спочатку листівки, згодом нашу літературу, а врешті постаратись особисто з ними говорити.

Можливий ще інший спосіб впливу, а то через посвоячених або заприязнених осіб. Хтось з рідні, брат, сестра, або з приятелів можуть також багато вплинути на таку одиницю. Вправді вони не можуть застосувати тут переконливі докази з нашої революційно-визвольної літератури й нашої ідеології, бо й самі їх можуть зовсім не знати або знати дуже мало, але вони можуть збуджувати національну честь і можуть промовляти до його совісти й сорому. А національну совість кожного українця можна збудити. В такім післанництві часто наші жінки відзначаються одвертістю й здібністю користуватися переконливими доказами. В них звичайно надмірно розвинене почуття. До почуттів теж належать такі душевні прояви, як любов, ненависть, жаль, милосердя, співчуття чужому горю, радість, сум і ще інші. Такі почуття під впливом національної свідомости чи підсвідомости легко поширюються в чутливої одиниці на народ. Значить, розвивають любов до свого народу, ненависть до ворога, милосердя до кожного гідного українця, що терпить від ворога, душевний біль за цілу Україну, за її злидні, неволю, сум з приводу невдач української боротьби, радість з успішних дій і перемоги українського революційно-визвольного руху над ворогом. Такі почуття стаються підложжям для сильного бажання вирвати Україну і український народ із страшного становища та зроджують сильну волю й завзяття боротися всякими способами й засобами за добро української нації.

Значить, у тому посередникові, хто має усно впливати на вислужника Москви, треба підкріпити його національне почуття. Потім доручити йому ці почуття викласти вислужникові ядерними й переконливими словами. Розуміється, не знехтувати для такого посередника, якщо він тільки здібний сприйняти, і нашими ідеологічними доказами.

Засадою нашої праці в тому напрямі — є впертість, настійливість і витривалість.

Від одної зустрічі чи одної брошури ще не буде слідно додатнього висліду. Запорукою успіху є також лагідний підхід, такт, приязність і спокій при бесіді. Належить діяти подібно, як краплина води, що постійно довбає і видовбує залім.

Крапка над »І«

Демократія і наші Пилати . . .

»Загальна освіта . . . випродукувала широкі маси, які вміють читати, але й рівночасно вміють розрізнити, що варта читати, а що ні . . .« Наша еміґрація випродукувала маси людей, які вміють на всі лади відмінювати слово »демократія«, але саме значення цього слова розуміють ще менше, ніж тоді, коли про нього вперше почули.

Теодор Паркер казав, що »демократія — це значить мислити, що »ти є так само добрий, як і я«, а не »я є такий самий добрий, як ти«. А В. Вілсон пояснював це докладніше: »Я вірю в демократію тому, що вона визволяє енерґію кожної людини«. Або, як казав Герри Фоздік,: »Демократія є основана на переконанні, що незвичайні можливості криються в кожній звичайній людині«. Лінколн у своїй славній дефініції ствердив, що »демократія — це влада народу, яка є в його руках і служить йому«.

Очевидно, скільки на світі є народів, стільки і форм оця демократія може й повинна мати. Наприклад, англійська демократія, крім засадничих положень, у своїй формі дуже мало подібна до демократії американської і тому ті, хто шукають універсальної форми вияву демократії, на ділі шукають способу, як відродити тиранію в її найгірших формах, тільки під іншою назвою. Демократія в першу чергу — це різнорідність. Різнорідність думки й переконань. Це ця сила, що визволяє всі ті таланти, які криються в кожній звичайній, пересічній чи непересічній людині.

Українська демократія своєю формою може й не буде подібною до демократії англійської, американської, французької чи якоїнебуть іншої. Правдою є, що люди, які хочуть розуміти суть демократії, повинні проводити менше часу в бібліотеках з Арістотелем, а більше в автобусах, трамваях і на вулицях. І так само, коли б наші »демократи« проводили більше часу серед українських людей, серед народньої гущі, вони скоро переконалися б, що їхні ідеї тим українським масам більше чужі й незрозумілі, ніж китайська абетка або санскрипт . . .

Наша еміґраційна »демократія« — це така суспільно-політична система, яка в багатьох випадках виглядає дитячою іграшкою. Вона з демократією має стільки спільного, скільки спільного мають африканські чарівники з медициною.

І саме тому, що ті люди, які на всі лади відмінюють модне слово »демократія«, сенсу цього слова не розуміють і розуміти не хочуть, саме тому, маємо те, що можна назвати великим роз'єднанням. Воно нашій еміґрації не дає сповнити всіх тих зав-

дань і обов'язків, які вона має, і за невиконання яких буде відповідати перед Богом, історією і своїм власним народом. Від цієї відповідальности не звільнять її ніякі хитрунства чи спекуляції.

Найлегше є сказати »моя хата з краю«, обмити руки наче Пилат, і з мертвим спокоєм, з мертвим серцем поринути в багно обивательської вегетації, яке розливається широко в США, Канаді, Австралії, Аргентіні, Англії і всюди, куди заїхали модерні українські Пилати. Коли горить хата сусіда — найбезпечніше і найлегше стояти збоку й безсило здвигати раменами, проливаючи крокодилячі сльози над нещасною долею тих, хто враз із своїм майном догоряють у жаскому вогні. Але куди тяжче самому кинутися в полум'я, щоб рятувати те, що рятувати ще можна. Ясно, що при такій спробі можна й самому попектися, навіть і загинути.

Безсумніву, що становище української справи в сучасному часі дуже важке й трагічне. Коли не буде війни, московсько-большевицький імперіялізм щораз дошкульніше винищуватиме біологічну субстанцію нашого народу на Рідних Землях, щораз наполегливіше стремітиме до того, щоб Україна стала тільки географічним поняттям, яке взагалі, у відповідному часі, можна буде стерти з карти світу. Коли ж буде війна, то український народ і українська земля знову будуть, правдоподібно, тими, що понесуть найстрашніші жертви. Навіть і без атомового знищення Україна потерпить і в людях і в майні більше. ніж хтонебудь інший.

Наші модерні Пилати, яких ряди в застрашаючий спосіб збільшуються, »благую ізбрали«: вони ні в одній, ні в другій ситуації не хочуть обпекти своїх пальців. Вони мають найбільш облудне оправдання, на яке тільки людина може спромогтися: визнають засаду. що »ми є такі, як наші ближні«. Тим самим звільняють себе у своєму серці від всякої відповідальности. Вони не мають ні відваги, ні охоти кинутися в розгорілий вогонь, гасити його, рятувати недогорілих і недогоріле. Вони думають, що обмивши руки і сказавши »хай його кров упаде на вас і на діти ваші«, вона, ця кров, обмине їх. А в дійсності вона впаде на них, на їхніх дітей і зачервонить їх душі й серця.

Китайська приказка каже, що той, хто незадоволений із себе самого — той буде рости, той, хто не є певний своєї власної безпомильности, той зможе багато дечого навчитися. Українська демократія — це мудрість, яку кожен із нас вивчає щодня. Це тисячолітня мудрість українського народу. яка формується в огні життя й боротьби української нації. Її треба вивчати по селах, містах, на полі, в трамваях, автобусах і всюди, на кожній ділянці життя нашого народу.

Української демократії не відкрили наші політики на еміґрації і тому на еміґрації вони її абетки не складуть. Вона — це

дух української нації, який об'являється через тисячоліття; об'являється так само в похідних маршах Святослава, як і в геройській Січі, так само в чині Січових Стрільців, як і в Крутах і Базарі, так само в масовому вияві українського націоналізму, як і в УПА, як і у впертості української людини, яка заперлася ногами об прабатьківську землю й живе, бореться й триває. Український народ бореться передусім за волю, а демократія — це саме в першу чергу воля! — »Воля людині і воля народам!« А воля, це не монополь для одної групи нації, а право для всіх, для кожного її члена. Воля однакова і рівна для всіх. Демократія — це не »гляйхшальтунґ«, рівняння всіх до одного позему, а право на різнорідність і вияв кожної людини. Це право людини боротися за перемогу її ідей і переконань. Право боротися проти того, що на думку даної людини є шкідливе, і боротися за те, що на її думку корисне, спасенне.

І такою буде українська демократія у визволеній Україні, і її приходу не спинять ні еміґраційні Пилати, ні політичні супостати, ні всякі інші псевдодемократи.

Українська демократія не буде подібна своєю формою ні до американської, ні до французької, ні до жодної іншої чужої демократії, а буде вона українською змістом і формою, як наслідок історичного досвіду української нації. Вона не буде такою демократією, як казав Арістотель: »Демократія виросла з людського мислення, що коли люди рівні в однім аспекті, то вони рівні в усіх аспектах«. Не буде вона демократією демагогів, примітивів чи Пилатів, а буде демократією здорового мислення, демократією дбайливого господаря, який »збере пшеницю в засіки, а полову спалить невгасаючим вогнем«.

Нестор Ріпецький

ЧОГО НАС УЧИТЬ НАША ІСТОРІЯ?

»Щоб з народу »дроворубів і водоносів« знову стати сильною спільнотою, сильною організаційно, культурно й духово, мусимо повернути знову до спогадів ґієрархічної суспільности, на чолі якої стояла б провідна каста. Мусіла б вона бути зовсім інакшою від маси, яку організує: своїм положенням, стоячи поза юрбою, поза масою; своєю расою, мати наново ті »благородні кістки«, які звеличував Шевченко в »козацькім панстві«; своїм духом, інакшими від духа, який віє від колективного хохла. Шлях дійсного відродження веде через поворот до традиції епохи, яка ще не була заражена духом веґетативної культури, яка дихала сама й надихувала свій народ духом ґероїчної культури, — до традиції старої України. Ніколи не перестане бути спустошена земля наша, аж поки не відродиться в ній нова каста, нова положенням у суспільности, нова расою, нова чеснотами, властивими провідним кастам, її державною мудрістю, завзяттям і шляхетністю«.

(Д. Донцов: »Дух нашої давнини«)

Кн. Токаржевський-Карашевич

ДО ДЖЕРЕЛ НАШИХ ДЕРЖАВНИХ ТРАДИЦІЙ

(Уривки із недрукованого твору: Історія Української Дипломатії)

Держава руська створилася в Києві і навкруги Києва за часів Ігоря і його вдови Ольги. Який був обсяг київського князя окреслити трудно, але мабуть ця влада основувалася на авторитеті, яким княжий рід користувався серед варягів. Так гадати дає право літописне оповідання про Олега та про його промову до Аскольда і Дира при зайнятті Києва: »Ви не князі, а я князь і от син Рурика!« (ще вищого князя). Підтверджує це войовнича рухливість Святослава і те, що його син Володимир і внуки Ізяслав, Ярослав і Мстислав дбають про панування в окремих далеких територіях і »городах«. Ізяслав стає дідичем полоцьких Рогволдовичів, Ярослав у свободолюбному Новгороді стає, так як ним був його батько, князем-президентом, а Мстиславові, крім Чернігова і Сіверщини, дістається Тьмуторокань — поле до лицарських подвигів.

Ступнево виробляється не національна едність усіх цих окремих земель, а лише авторитет київського великого князя. Він стає великим, бо інші є менші і не мають його сили. Сила його є в Київській Державі і її населенні.

Національно цілком окремо об'єднуються і оформлюються чотири групи: українська, себто властиво руська, білоруська (кривицько-дреговицька), ростовсько-суздальсько-московська, себто російська і новгородсько-псковсько-словінська, яку вже в кінці XV-го і на початку XVI-го віків Москва завойовує, вирізує, цілковито нищить. Від половини XII-го віку Полоцьке князівство з Вітебськом, Мінськом і почасти Смоленськом та вся сьогоднішня Московщина, скупчена довкруги Ростова, Суздаля, Володимира на Клязмі, стають цілком окремими державами, на які влада великого київського князя не розповсюджується в жодній формі, які жодною спільною потребою, ні ідеєю не є зв'язані з Києвом, які не приймають жодної участи в житті Києва і тої території, на яку він продовжує державно і культурно промінювати.

Навпаки: в ривалізації з Києвом, в бажанні позбутися його хоч би моральної зверхности, суздальсько-московські князі нападають на Київ, нищать, стараються принизити, ограбувати, забрати з нього все, що матеріяльно забрати можна, і придбати собі його значення. Це зовсім не є цього самого типу ривалізація, суперництво чи боротьба, як поміж окремими князями в Україні за панування в Києві, або італійськими містами і княжими родами, це не є, так би мовити, сварки в родині, при яких почуття спільноти залишається, це є напад зовнішнього ворога. Так уже

Андрій Юрієвич Боголюбський, який в 1169 р. знищив і пограбував Київ, намагається створити власну Митрополію і відокремити свою Церкву від Києва, а коли це не вдається, то його наступники заманюють і перетягають до Москви київського митрополита, користуючись тяжкими обставинами, зв'язаними з татарським наїздом (Огієнко, Томашівський, Лотоцький).

Московщина за всяку ціну хоче себе від Києва унезалежнити, вона поступово здобуває свою самостійність, нехтуючи навіть кровними зв'язками між княжими родами.

Новгород і Псков, найстарші »городи« і »факторії« скандінавських вікінгів, які найдавніше мали своїх конунгів, стараються, як кожна »домінія«, що почуває себе на силах, а не має якихось вищих ідейних вузлів з державним центром, відокремитися. Князів до себе запрошують без жодної дідичної системи по волі віча, яке тут набирає все більшого значення. Заводять у себе устрій дуже наближений до устрою Ґенуї чи Венеції, зв'язуються безпосередньо з Німеччиною, союзом міст, названим Ганзою, які їм стають ближчими від якогось далекого підупавшого Києва, що колись тут панував.

В Полоцьку твердо сидять Ізяславичі, з якими часом виникають конфлікти, як от їх відоме ворогування з Мономаховичами, нашими чи московськими, але переважно є це мирне відокремлення, з яким погоджується Київ, як з чимось натуральним.

Отже українська, білоруська і московська, нині російська. нації формувалися окремо з цілком різних елементів. Тому в них витворилася цілком різна психіка. Тому створилися цілком відмінні погляди на власне минуле. Тому у підсвідомості збереглися цілком різні громадські і державні інстинкти.

Тому, що в нашому минулому траплялися загальнонаціональні, великі катаклізми. можна мати враження, що деякі цінності нашої історичної спадщини були ними на протязі віків розгублені і наші державні традиції забуті. Особливо постає таке враження, коли маємо перед очима твори наших власних істориків і письменників, які виховані в російських школах і цілковито заганяють українську науку, українські національні традиції у сферу чужої нам російської ідеології, і тримають і науку і цілу націю на поземі рабського епігонства. Трапляється це також і в тих авторів, які, хоч не проходили російської школи, але з дрібнопровінціональної заздрости і критики всього, що польське безкритично схиляють голови перед усім російським. Так само невільничою стежкою за російською наукою, у всьому, що відноситься до історії України пішла французька наука, навіть німецька, не говорячи про інші.

Першою основою зрозуміння нашого минулого і наших державних традицій — є відчуття нашої національної окремішности. Це є теж підстава нашої европейськости.

Над цим зрозумінням наших державних традицій і над прив'язаністю, може лише підсвідомою, до них українського народу

ми повинні поважно призадуматися. Поважну увагу повинні ми уділити і почуттю окремішности української нації, почуттю, яке в нас, у декого, є приспане, але все ж живе (Д. Донцов, Ю. Русов). Европеєць своєї національности не пояснює, не дискутує, не основує на неґації чи ненависти чогось сусідського, чужого. Він її відчуває, вона для нього складається не тільки з комплексу знань, але і вірувань і почувань, він нею і в ній живе.

Більшість українців добре розуміє різницю між собою і чужинцями і відчуває її, але захитує це розуміння й відчуття меншість, яка затемнює ясність понять і думок.

Різниці, які заходять між расовим положенням, духовістю, світоглядом, укладом життя чи характером українців і поляків, росіян, словаків, білорусів, угорців чи румунів — зовсім не повинні викликати у нас ненависти, а лише бажання зберегти і поглибити ці різниці, бо в них і лежить наша національна окремішність. Ми все відчуваємо інакше, про все інакше думаємо, реаґуємо інакше на любов, ласку, небезпеку, насильство. Українець інакше приймає релігійні засади, моральні принципи, ніж поляк, росіянин, румун чи мадяр — він інакше, як вони, відноситься до Заповідей Господніх і до життєвої практики.

Державні традиції української нації складаються з різних елементів, які на протязі віків накладалися верствами один на другий.

Починаються вони від гармонійного сполучення скандінавських, германських, прийшлих правових норм з місцевим звичаєвим правом, у якому знаходимо первні середньо-азійські і грецько-римські; отже західньоевропейські, з деякими іншими, правдоподібно ще давніше місцевими.

Довгі віки недержавного існування, а перед тим необхідність стосунків і боротьби з низкою східніх народів (Візантією), а також тих народів, що на нашій землі грали панівну ролю, принесли нам певну дозу впливів.

Розвиток подій, державно-правних норм і традицій не був чимось відірваним від европейського життя, а є з ним зв'язаний багатьма аналоґіями, тому слід нам усе це практикувати завжди в порівнянні з речами західньоевропейськими. При цьому, помітивши, що певні явища постійно повторяються в історії українських державницьких змагань і організаційних форм, мусимо шукати їхніх причин не тільки в психіці українського народу, а і в тому геополітичному комплексі, до якого територія українського народу належить.

Рівночасно слід нам звернути увагу. як на протязі цілого свого існування український нарід розумів право, як сприймав закон і його примусову силу, за ким встановляв право творити і пояснювати закони, та хто, на його думку, мав право оберегати закони.

Великою вагою для наших державних традицій є належне зрозуміння традицій церковно-релігійних. Воююче православіє і конфесійна боротьба є українському народові чужі, це була завжди річ нав'язана чужинцями, чи викликана їх поведінкою реакція. В царгородсько-римському конфлікті, в грецько-італійській боротьбі, яка закінчилася розділом церков, Україна участи не брала. На протязі майже ста років після 1054 р. залишається у близьких стосунках з Римом. Устрій церкви, зв'язаний географічно з Візантією, потім залишається таким самим і за часів литовсько-польських і всі спроби чужинців внести якусь організаційну зміну в цю сферу українського життя залишаються без результатів через їх нещирість і непридатність.

Під російським пануванням українська церква силою втілюється до російської, українська католицька церква залишається лише в Галичині, а на інших землях набирає характеру суто польського, незалежно від обряду. На протязі довгого часу в церкві скупчуються майже всі вияви національного життя і тому її устрій і норми, якими вона користується, мають для української державної традиції велике значення.

Відновивши свою незалежність, Україна стремить до забезпечення Українській Православній Церкві автокефальних прав і запевнення Католицькій Церкві обох обрядів повну свободу.

За часів, коли Україна не користувалася волею, змінилося життя, обидві церкви стали однаково національними, помимо поглиблення їх різниць, обидві зберігають своє культурне значення. Пертурбації останніх десяти років можуть теж мати деякий вплив на майбутню церковну політику незалежної України, але при сучасному устроєві модерної держави та відношенні до релігійних питань правдоподібно це не торкатиметься догм громадських угруповань. Саме життя, правдоподібно, справить зловживання одних і помилки других, а держава запевнить опіку всім віровизнанням, не входячи в догматичні спори, які вирішуватимуть самі церкви між собою.

В нашій історії якраз цього ніколи не було! Завжди, коли виникали якісь причини до спірних розходжень, вмішувалася в ці справи світська чужинецька політика, або лише чужинецький егоїзм. Так було під російським пануванням, так було за часів польських, так теж егоїстично старалася впливати Візантія.

О. Ольжич (1909-1944)

МЕЖА

По рівній грані двох світів ідеш,
Що, наче скло, невидима і гостра.
І тягне, рве глибинами безмеж
Одкрите серце ненаситний простір.

Ступи ліворуч: легкий буде спад,
Повільні луки, мляві серпентини.
Від інтелекту через хліб назад
До жаху й безсилости клітини.

А вправо ступиш — прірва і провал,
І знову сплеск. І в клекотінні виру —
Лише твій шал щитом проти навал.
Одвага ж, коли ти запрагнув. Віра.

Д-р Д. Бучинський

Етичні вартості вжитті Т. Шевченка

(Закінчення)

(2)

»Научайтесь ворогам прощати, як сей неук!«

Таких світлих прикладів любови ближнього, як маємо їх у Шевченка, не говорячи про приклади Христового Євангелія, тяжко знайти навіть у великих моралістів світу. Його братолюбіє найтісніше пов'язане з християнською етикою і, коли б хтонебудь попробував допасовувати до цього щонебудь друге, поминаючи навчання Спасителя, то завжди воно буде фальшиве. Коли до братолюбія додати другу рису дійсного християнина, а саме — благородне всепрощення, то на таке сполучення може здобутися тільки християнська філософія, що дійсно була основою думок Шевченка.

Безумовно, що ця прегарна риса християнської етики найвиразніша не тільки в Шевченка, бо вона притаманна нашій національній душі на продовж довгих віків нашої історії. Дуже можливо, що вона часто нам не дозволяла підіймати меча справедливости й била нас бичем неправди, приносила нам національну шкоду; без ніякого сумніву, що вона була також причиною страждань нашого мислителя. Але все це ще не значить, що ми не повинні її дальше плекати, чи, іншими словами, повинні перестати бути дітьми Христа. Змінити її неможливо, заступити її чимнебудь другим не вдасться, бо вона є великим Божим даром нашої слов'янсько-української душі. Ця велична етична риса була також частиною душі Шевченка і всіх її благородних порухів.

Любов і прощення — це дві чи не найбільші й найкращі прикмети нашої душі, такі виразні в нашому історичному житті, червоною ниткою позначені в нашій історії і в нашому письменстві.

Князь Володимир Мономах, у славному »Поученні своїм дітям«, наказував: »Не давайте сильним погубити людину, не забувайте вбогих, помагайте сиротам і не допускайте кривдити вдовиць. Старших шануйте, як батьків, а молодих любіть, як рідних; куди поїдете, корміть і не забувайте слабосилих; ані винного, ані невинного не вбивайте і не давайте вбивати!«

Хто з народів? — питаємо, котрий з пануючих народів тих старих часів здобувся на подібні заповіти-закони?

Любов, прощення, милосердя для свого ближнього й навіть для ворога — це найхарактеристичніші риси нашого народу й нашого мислителя Шевченка. Інакше навіть бути не могло, бо Шевченко, як поет-мислитель є не тільки найбільшим речни-

ком народньої думки й душі, а він »плоть від плоті, кість від кости« — його нащадок.

Його віра в перемогу Божої правди й у поправу людей така велика, що він навіть не просить для нікого Божої кари, а навпаки, підносить сердечні благання:

»Злоначинаючих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй!«

Згадуючи тяжкі побої в дяківській школі і п'яницю-дяка, найвиразніше просить для нього прощення: »Мир праху твоєму, сліпий Совгіру! Ти, небораче, сам не тямив, що чинив. Мир праху твоєму, мізерний мандрівниче!«

Він знав, хто був спричинником арештування Кирило-Мефодіївських братчиків, але, пересиджуючи у в'язниці, хоч біль був ще надто свіжий, він не тільки сам простив донощикові Петрову, а просить других братчиків, щоб забули йому його кривду:

»І його забудьте, други,
І не проклинайте;
І мене в неволі лютій
Інколи згадайте!

Незрівняний приклад прощення записав Шевченко у своєму »Щоденнику« під датою 14 квітня 1858 року: »Семен (Артемовський) познакомив мене з дуже порядним чоловіком В. П. Енґельгардтом. Багато ворушилось у моїй душі при зустрічі зі сином мого колишнього пана. Але забуття минулому, а мир теперішньому!«

Ще не закінчилось було страждання поета, ще сидів він у Новопетрівській кріпості, а під датою 13 червня 1857 року знаходимо у його »Щоденнику«: »Сама згадка про те, що минуло і що я за той час пережив і бачив, наводить на мене жах; а що було б, як би я записав ту мрячну, понуру, монотонну, десятилітню драму? Минаймо, минаймо мою минувшину, лукава пам'яте! Не тривожмо серця, яке любить — недостойною гадкою. Забудьмо і простім темним мучителям нашим, як простив милосердний Чоловіколюбець своїм лютим розпинателям. Звернімся до того, що світле й тихе, як наш український вечір . . .«

»Душевну рівновагу, філософічний спокій, примирення із світом дає йому-засланцеві апостольське, глибоке і щире прощення всім тим, що його колинебудь скривдили« — говорить проф. Євген Юліян Пеленський.

Ідея всепрощення ясна й виразна в Шевченкових творах, у листуванні й у тяжкому практичному житті.

Він переконаний, що, коли люди прощають один другому кривди, тоді навіть сам Бог не притягає винних до відповідальности. Саме тому Назар Стодоля, який переміг Хому тільки своїм прощенням, відповідає на його зворушення: »Устань, молися Богу, грішний. Коли прощають люди, то Бог милостивіший за нас!«

Прекрасний приклад любови й прощення маємо в повісті Шевченка »Княгиня«, який дає нам бабуся Микитівна. Вона не тільки прощає москалеві, що занапастив її улюбленицю Катрусю, а просить Бога, щоб Він простив навіть те, що вона згадує того недоброго чоловіка, що дійсно був душогубом Катрусі, але бабуся передає його Божому судові.

В поемі »Між скалами неначе злодій« — величний образ любови й прощення дає нам Шевченко в особі простого сіроми, що виріс у наймах, подружився з наймичкою й думав жити і людей любити. Лихо, одначе, не спало. Не досить того, що невірна жінка зрадила його з паном, а ще при його допомозі віддала чоловіка на тяжку солдатську службу. Сама докотилась до того, що носила панам і жидам воду. Чоловік, відбувши тяжку службу, повернувся в село. Через людей розшукав нещасну жінку:

»Підняв руки калічні
До святого Бога,
Заридав, як та дитина
І — простив небогу!«

Ці світлі приклади любови й прощення в Шевченка не є випадковими, ані не видумані на показ, на експорт, бо на них будував своє духове життя мислитель, їм він залишився вірним до останньої хвилини свого мученичого життя. Як смертна людина, Шевченко не був без гріховних упадків, але, як великий християнин завжди двигався він скоро з усього того, що могло б заплямити його великого духа. І тому він ще величніший у боротьбі за свободу народу, в якій був дуже принциповим.

»Не нам на прю з Тобою стати!«

У відношенні до Бога, до Його Призначення великий Шевченко залишається покірною людиною, але покірною тільки перед Божим Авторитетом. Боже призначення було для нього незбагненною тайною, про яку він прекрасно висловився: »Поки росте з того зерна, або кукіль, або пшениця; бо ми не знаєм, що твориться у Його там . . .« Оце є визнання над собою Божої Всемогучости й Божого Призначення, яке він закінчує великою філософічною сентенцією: »Не нам на прю з Тобою стати, не нам діла Твої судить!«

Дехто з наших, перших дослідників Шевченка, вдаряючи в тон москаля Волкова, хотів зробити із Шевченка безбожника, що ніколи не було, не є і не буде згідне з правдою. Навпаки, треба б побажати всім християнам, щоб їх віра була така сильна, глибока й чиста, як була віра Шевченка.

Ціла творчість Шевченка — це дійсно величний гімн Богові. Коли б хтось потрудився й упорядкував всі-всі вірші, всю прозу й усе з його листування, вибираючи всі ті місця, в яких він прославляє Бога, — то це був би чи не найкращий християнський молитвослов, на який ніколи не здобудуться критики, що

закидають йому безбожність, і якого не посоромився б не один угодник Божий.

При цьому ніколи не можна забувати, що Шевченко — світська людина, людина нещасна, якби забута Богом і переслідувана людьми; то ж мусимо сказати, шо його, в його глибокій вірі, ми не можемо перевищити. Шевченко — християнин не тільки для других, а він ним є у цілому своєму єстві, в цілій своїй людській природі.

»Читаючи твори Шевченка, — пише о. проф. Омелян Огоновський, — замічаємо його глибоку релігійність, віру в Бога, яку виявляв до кінця свого життя«. Олександер Кониський каже, що »серце Тараса було прекрасне, повне любови і був він сутий українець. Не був він безбожником. Наука неспроможна була попсувати його чистого й простого погляду на релігію. Оті прогресисти та цивілізатори збили його з пантелику, а обставини озвірили його прекрасну душу«.

»Шевченко наскрізь релігійний. Він знає один етичний закон правдивої релігії, який прикладає до всіх людських діл — закон безмежної любови, закон абсолютної, чистої, живої правди-істини і правди-справедливости. Любов і правда — це його Бог. Не з правдивим Богом веде він війну, не проти Христа підіймає Шевченко бунт, а проти фальшивого, лицемірного християнства, що сталося посміховищем Христової науки, що наказує бити поклони »за кражу, за війну, за кров«. За таку етику Христос не розпинався на хресті, той Христос, що перед ним Шевченко б'є поклони!« — Так пише про етику, етику християнську, не видуману Шевченком, його глибокий дослідник і вдумливий християнин, проф. С. Смаль-Стоцький.

Сам Шевченко про свою віру християнську говорить: »Я тільки не фарисей, не ідолопоклонник, як ото християни-сіпаки, брехуни«.

З цілою силою треба підкреслити, що Шевченко був послідовний у своїх словах. Його велике бажання було, щоб Христове навчання було не тільки на неділі й свята, щоб воно було тільки хвилевими нашими зовнішніми виявами, а щоб слова Христові жили в нашій душі, щоб їх можна було бачити в наших і найдрібніших ділах. Він це навчання зумів зробити реальністю життя. Ми мусимо бути свідомі одного, що етичні засади Шевченка були не тільки для нього, а вони, разом з цілою його духовою спадщиною — дісталися нам і нас зобов'язують не менше, як зобов'язували його. Він боровся за моральне відродження України, він боровся за моральний правопорядок на нашій землі, він боровся за правдиво християнську Україну й за дійсно християнську українську душу. В цьому якраз суть боротьби — за Бога й Україну. За ці найвищі ідеали, за ці дві найвищі любови: »Бог і Батьківщина — ці дві великі любови кожної шляхетної душі«, як сказав Папа Пій XII, — боровся Шевченко, боролися його попередники й боремося ми.

Обурювався він проти всякого фарисейства і зовнішності у вірі, якими пересякле московське православіє, яке царі й св. Синод силою накинули нашій Церкві, але це його обурення дуже далеке від якоїнебудь безбожности. Його можна тільки назвати святим пророчим гнівом.

»Нині святкуємо пам'ять двох великих благовісників любови й миру, — пише поет у »Щоденнику« в дні святих Петра й Павла. — Велике свято в християнськім світі! А в нас велика пиятика з нагоди храмового свята. О, святі, великі, верховні апостоли! Коли б ви знали, як ми забрукали, як збезчестили проголошену вами просту, прекрасну, найсвятішу правду! Ви заповіли прихід ложних учителів і ваше віщування здійснилося . . .«

Шевченко протестував проти звихненої релігійности й віри в Бога, що мали базуватися тільки на яскравості обрядовщини, на поклонах і свіченні свічечок, а поза ними можна б було сміятися з усякої моральности, бути невільником брехні й облуди, топтати любов, справедливість і крити собі з усякої етики. Він був великим противником московського т. зв. теологічного навчання, що з однієї сторони говорило про віру в Бога, а з другої сторони було добровільним невільником і пропаґатором московсько-імперіялістичної політики. Саме тому Шевченко назвав ту теологію мертвою наукою. »Теологія, без живого слова, — твердить він, — не є в силі сотворити ані одного липового листочка. Ми повинні благовіти перед Матір'ю Того, що прийняв за нас муки і смерть на хресті«.

Таке є вірую Шевченка!

В практичному житті бачив він усюди неправду, спотворювання Христового навчання, злобу й фарисейство й саме тому з обуренням кликав:

»Де християни? Де безплотна ідея добра й чистоти?«

Він, як пророк найвиразніше заповідає кару! Кара — це справедливість за топтання правдивої Христової віри, якої непорушними й вічними фундаментами є любов і правда. Для нього ясне, що лиха не треба дошукуватись поза своїм власним я, починати духове відродження не від себе, а від другого. В противних випадках навіть зайвим буде питати себе:

»Чому не йде апостол правди?«

Апостол правди вже був на землі. Його зневажили й розп'яли.

З найбільшим болем душі, з найбільшим жахом мислитель, оглянувшись довкола себе. стверджує: »І тепер не втік би Син Марії! . .« — Оце й наша трагедія!

»Поки живе надія в хаті«

Мордуючись по в'язницях і кріпостях, Шевченко терпів невимовні фізичні й духові муки, а терпіння ті облегшувала одна з християнських чеснот — надія. Тоді, як пише він Лазаревському: »добивають мене недолюдки, не боячись Бога«, йому ніщо не залишалося, як надія на Божу допомогу, витривати, залишаючись вірним Христовому навчанні — витривати в добрі.

Блукаючи берегами Аральського озера, наш мислитель захворів на цингу (скорбот), і як сам говорить, був подібний до біблійного Йова: »Став я трохи привикати, а тут спіткала мене люта цинга, — згадує він, — і тепер я, як той Йов на гноївні, тільки мене ніхто не відвідує. Так мені тепер тяжко, що якби не надія, хоч колинебудь побачити свою безталанну Україну, то благав би Господа смерти«.

Тільки надія додавала йому сили зносити терпеливо всі муки, тільки вона загострювала бодрість його духа. Він дуже добре розумів, що значить надіятися, завжди очікувати того рятункового промінчика, який у найтяжчих хвилинах життя просвічує і відкриває шлях порятунку-спасення.

Шевченкова християнська надія основана на Божій допомозі. Він, як безстрашний лицар, був озброєний християнськими чеснотами: вірою, надією і любов'ю, які давали йому силу переносити всі муки й донести тяжкий хрест терпінь на Голготу свого життя.

»Там убогий хлібороб обгорнув своє мешкання пишною, вічно усміхненою природою та й співає свою сумну, задушевну пісню в надії на краще життя, — згадує він у неволі Україну, її природу та її людей. — О, мій бідний, мій прекрасний любий краю! Чи скоро я буду дихати твоїм живучим, солодким повітрям? Милосердний Бог — моя нетлінна надія!« — заспокоює він свою безмежну тугу.

Що надію розумів Шевченко тільки в значенні християнському, що її джерелом був тільки Бог, найкраще про це сам він засвідчує. Його слів, їх ясности ніхто не є в силі ні заперечити, ні перекрутити, ні здеформувати. В »Щоденнику« під датою 26 червня 1587 року читаємо таке: »Надією живуть нікчемні душі!« — сказав Гете. Шевченко з його висловом не погоджується і пише дальше: »Покійний мудрець сказав правду тільки наполовину. Надія властива і малим, і великим, і навіть матеріялістам, і позитивістам. Це наша найніжніша, найвірніша, до гробової дошки, незмінна коханка. Вона прегарна у всемогутнього царя, і у всесвітнього мудреця, і в бідного хлібороба, і в мене мізерного. Завжди і завжди голубить довірливу фантазію і вколисує недовірливий розум своїми чарівними казками, в які кожний з нас так радо вірить!«

»Милосердний Бог — моя нетлінна надія!«

Немає ніякого сумніву, що переживав він хвилини, коли »холодним вітром від надії повіяло«, але він, як змагун на стадіоні, падав і зривався до дальшого переможного бігу, потішаючи себе надією — перемогти: »Сивий брате, поки живе надія в хаті — нехай живе, не проганяй!«

Іншими словами, надії на Бога не треба гонити, як непотрібну із свого серця, бо, позбувшись її, пропадеш, згинеш, не маючи ніякої мети; впадеш у боротьбі, а на твоєму хребті відіб'ються стопи других, що спішать до мети із серцем повним надії.

Жорстокість життя могутня. Часто буває, що вона вбиває в нашім серці всяку надію і в таких випадках людина опиняється на безвихідньому роздоріжжі, в сліпому куті, з якого може вивести її надія на Божу допомогу.

Слушно твердить проф. С. Смаль-Стоцький, що нам »треба такої глибокої віри, такої безмежної любови, такої певної надії, такого незламного завзяття, як мав їх Шевченко«, і тоді не буде нам страшне життя, його найжорстокіші удари, не буде страшний для нас жаден ворог«.

Перед стіною безнадійности стояв Кант і кликав з розпукою: »Що я маю робити? На що я маю надіятися?« Стояв перед нею, але не в тих самих життєвих умовинах, мислитель Шевченко, жаліючись:

»Минули літа молодії.
Холодним вітром од надії
Уже повіяло.
Зима . . .«

Зима — це безнадійність нашого серця. Вона страшна, бо може заморозити й спаралізувати його. Може довести людину до безодні. Завмирала вона у Шевченка, але як мітичний фенікс оживала й оживляла його ціле єство. У цім він признається в одному листі до свого приятеля Кухаренка, пишучи: »Десять літ неволі, друже мій єдиний, знівечили, вбили мою віру і надію, а вона була колись така чиста, непорочна, як те дитятко взяте од купелі, чиста, кріпка, як той самоцвіт-камінь одшліфований!«

Слабнула вона, але ніколи не завмирала й »не давала йому просити в Бога смерти«. Про свою безнадійність писав Шевченко також до свого сердечного друга з молодих літ, княжни Варвари Репнін: »Я тепер наче той, що падає в безодню. Жахлива безнадійність! Така жахлива, що тільки одна християнська філософія спроможна боротися з нею!«

Так. Єдина християнська філософія може протиставитись всякому злу, безнадійності, безвірству й ненависті, бо тільки вона виросла на найздоровішому ґрунті християнських, вічних чеснот — віри, надії і любови. На цій філософії християнській Шевченко збудував своє величне життя; на її сталих фундаментах складав свої терпіння, на ній снував свою немирущу думу, і саме тому ця дума в Шевченка є пречистою, яка ніколи не старіється, завжди молода й свіжа, як весняна квітка запашна.

Св. Тома Аквінський говорить: »Віра родить надію, а надія любов!«

Це значить, що ці християнські чесноти є рідними сестрами, але рівночасно такими, що одна без другої не може жити й не можуть розвиватися, бо вони в предивний, надприродний спосіб не тільки себе взаємно доповняють у християнській душі, а взаємно додають собі сили росту.

Про це знав Шевченко, тому він так ніжно піклувався цими чеснотами, всіма силами свого духу піддержував їх ярке горіння у своїй душі, єднав їх у величну гармонію і їх найніжнішими й найголоснішими звуками ціле життя душа великого Шевченка співала славу своєму Сотворителеві й Відкупителеві.

Можна говорити про деякі впливи на формування Шевченкового християнського світогляду, але найправдивіший висновок буде такий, що він всі науки вмів перепустити через призму свого християнського духу і зберіг свій самостійний величний християнський світогляд.

»Молітесь Богові одному...«

Не одне місце в поезії, прозі й листуванні Шевченка про те, що людина повинна молитися, що молитва їй потрібна, бо вона є наче тихою інтимною розмовою з Богом, яка приносить блаженство нашій душі. Молитва є живучо-цілющою водою, що гоїть найглибші духові рани, підносить настрій радости, злагіднює найважчі болі не тільки душевні, а також і тілесні. Всі удари життя проходять лагідніше, часом навіть безболісно, коли людина молиться і, разом з молитвою, всю свою надію покладає на Бога.

Наш мислитель вірив у силу молитви й молився щиро ціле своє життя: молився за вкорочення своїх особистих мук, за свій нарід, за Україну, часом молився навіть за своїх ворогів.

Молитва для Шевченка то не якийсь плач, що приносить полегшу, чи перериває його тяглість болю, а це конкретне прохання, реальне звернення до Бога, на яке одержуємо відповідь і допомогу, коли воно тільки щире, згідне з нашими потребами, не є шкодою для других і погоджене з Божою волею.

Згадуючи свої молоді, невільницькі літа, Шевченко пише у »Артисті« про те, як Господь вислухав його прохання і послав йому допомогу в особі земляка Сошенка. »Згадую вас, мій добродію незабутній. Згадую і той незабутній ранок, коли Господь навів вас на мене в Літньому Саді, щоб ви витягнули мене з болота!«

В Новопетрівській кріпості, разом з поетом карався, відбуваючи тяжку солдатську службу, українець Андрій Обременко, який теж тужив за Україною. Земляки потішали себе взаємно, як могли упріємнювали собі тяжке життя. Все таки Шевченко не багато вірив у свої людські сили й тому часто поручав Обременка опіці Божій, просив Матір Божу, щоб вона лікувала й злагіднювала біль його любого земляка. »Пошли ж, Боже, швидше кінець твоєму мордуванню, мій друже незрадливий! — молився він за нього. — Поможи тобі, Пречистая Мати, перейти оці пустелі безводні та напитися води Дніпрової і в свої змучені груди набрати животворного повітря нашої любої України!«

Поет вірить у силу молитви, шукає в ній ліку й розради. Тією його глибокою вірою надхнені всі його постаті поетичних і прозових творів,

Перебуваючи останні тижні в Новопетрівській кріпості, поет завагався, чи взагалі діждеться волі золотої, чи не відкликане його звільнення. В тому часі більшістю пересиджував він денебудь насамоті, віддаючися роздумуванням. »Відпочиваючи на камені, — пише у »Щоденнику«, — дивився я на понуру батерію, що рисувалася високо на камені, і багато-багато згадав з мого минулого невільничого життя. Вкінці подякував я Всемогучому Чоловіколюбцеві, що дарував мені силу душі й тіла перейти ту хмарну, тернисту дорогу, не вразивши себе і не принизивши в собі людського достоїнства. Заспокоївшися святою молитвою, я поплівся помаленьку в город«. Шевченко дуже часто з духовою насолодою і гордістю підкресляв свою віру в Бога, підкресляв потребу молитви й поборював московське православіє, що відкидало молитву за ворогів, наказуючи молитись, щоб Господь »покорив під ноги московському цареві всякого врага і супостата«.

»Хіба може бути молитва чистіша, вища і Богувгодніша, як молитва за нерозкаяного грішника? — питає він. — Християнська віра, як добра мати не відкидає навіть злочинця з-поміж своїх дітей, за всіх молиться і всім прощає. А представники тієї лагідної, любячої релігії (московське урядове духовенство, Д. Б.), відкидають якраз тих, за котрих повинні молитися. Де ж любов, яку переказав на хресті наш Спаситель-Чоловіколюб?«

Він глибоко переконаний, що за добро своїм приятелям не може віддячитись нічим другим, як тільки молитвою в їх благородному наміренні, що ясно підтверджує заміткою у своєму »Щоденнику«, з нагоди відвідин його Щепкіним у Новгороді Нижньому. Зворушений до глибин великою жертвою трудів і витратою грошей свого старого друга, Шевченко записав: »Чим я віддячуся тобі за це щастя? За ці радісні солодкі сльози? Любов'ю! Але я тебе люблю давно, та й хто, знаючи тебе, не любить? Чим же? — питає вдруге. Крім молитви за тебе, крім найщирішої молитви, я нічого не маю!«

Іншим разом, з нагоди одержання грошової допомоги від Лева Жемчужнікова, поет, свідомий, що не зможе віддячитись чимсь матеріяльним, і той раз підкреслює, що свою вдячність буде сплачувати молитвою в наміренні друга. »Жертва таємна (Жемчужніков не хотів, щоб Шевченко знав про ту допомогу. — Д. Б.), великодушна. Чим же я віддячуся вам, великодушні земляки мої, за цю щиру жертву? Вольною молитвою, щирою піснею, піснею вдяки й молитвою!«

Дякуючи графині Настасі Толстой за її заходи щодо звільнення поета із заслання, він також зазначує, шо може їй віддячитись тільки за посередництвом Божим. »Нагороди, Господи, Вас і Ваших близьких, безконечними радощами і нескаламученим спокоєм!«

Здається, що не було й немає у світі людини, яка б ніколи не помилялась, яка б, прямуючи навіть шляхом Божих праведни-

ків, не спотикалась і не падала. Не без гріха й гріховних упадків був Шевченко, але вони подивугідно були короткі. Тільки на один момент міг загніздитися в його душі »їдовитий сумнів«, як сам поет називає його, і зараз же поверталась духова рівновага, надія на Бога, вертав спокій і він залюбки повторяв: »Все од Бога, од Бога все — і сам дурний ніщо не вдіє чоловік!«

Ніколи він у своєму тяжкому житті не ставав безумно проти Бога, а цілком спокійно підпорядковувався Його волі й повелінню, говорячи.

»Не мені,
Великий Господи, простому,
Судить діла
Твоєї волі. Люта зла
Не діеш без вини нікому!«

»Не завидуй багатому!«

Живучи між людьми, Шевченко бачив, як більшість із них за мету свого життя уважає нагромаджування земських дібр, за які часто погублюють свою власну душу й багато-багато чужих. Сам він матеріялістом не був і ніякої ваги до тих багатств не прикладав. Він кількакратно, в жартівливій формі, висловив свою глибоко-філософічну думку:

»Тече вода і на гору
Багатому в хату,
А вбогому в яру треба
Криницю копати«

Бачив він, що за багатством слід-у-слід тупцює марна слава, мізерна пошана, що це нещасне багатство є причиною соціяльної нерівности, яка згодом породжує ненависть, криваву взаємоборотьбу та багато других лих. Шевченко не мав ніяких претенсій реформувати життя під аспектом економічно-соціяльним, бо він був духовим реформатором нашого народу. Хоч проблеми твердого повсякденного життя народу його цікавили, але багачам він таки не заздрив ні крихіточки. Він виразно бачив, що багатого всі знають, всі поважають, »зо мною зустрінуться, мов не добачають«, що »багатого, губатого дівчина шанує, надо мною сиротою сміється, кепкує«, але кінцевим акордом всіх тих роздумувань його є:

»Не завидуй багатому: багатий не знає
Ні приязни, ні любови — він все те наймає!«

Він один з тих великих мислителів, який досяг небесних висот, але ніколи не держав своєї голови під хмарами, не цурався землі, якої був вірним сином, розглядався докладно між людьми: що між ними робиться, як вони живуть? Він бачив всі кривди, що діялися поневоленому народові, бачив усі злочини, яких допускалися москалі й ляхи, протестував проти них, і так протестував, як ніхто перед ним, і навіть не багато таких, щоб

з такою силою протестували по нім. **Він ціле своє життя боровся проти насильства і зла, а, рівночасно, покривджених намагався потішити,** протиставляючи всякому злу добро, добро в християнському розумінні.

Він бореться за привернення до життя християнського правопорядку; надто свідомий, що справедливого суспільного ладу не можна будувати ніяким насильством, розбоєм, грабіжем чужого майна чи якими іншими, негідними людини способами, а треба його будувати на Божій справедливості. Саме тому розпалені уми, жадібні багатства, слави — він заспокоює своїми простими і глибокими рядками, навчаючи:

»... Густенька каша,
Та каша, бачте, та не наша,
А наш несолений куліш.
Як знаєш, так його і їж!«

Це ніяк не значить, що він паде в тон песимізму. Він пророк, а пророки вірять у свої сили й сили свого народу. На кашу, одначе, треба собі заслужити невсипущою працею. З другого боку кладе він натиск на другу частину сентенції, на велику штуку життя »їсти, заслужений, несолений куліш« і бути з нього вдоволеним, як Божим даром. Він бачить, що багато людей в погоні за багатством часто забувають про власну душу, на руїнах свого власного сумління й на кривдах ближнього будують своє матеріяльне життя. Констатуючи цей неприродний змаг за багатство, Шевченко з Євангельською мудрістю пригадує:

»Один дума, як би його
Достроїть палати;
Другий дума, як би його
На подзвін придбати...«

На перший погляд — це, здається, природним, тільки не завжди природним шляхом людина прямує до багатства, а зокрема в часах і обставинах Шевченка. І тут мислитель не має ніякого найменшого заміру зводити людей до стану жебраків, не думає він по-большевицьки зрівнювати всіх до колгоспника й фабричного невільника; він не виповідає війни багатим людям, а тільки ясно виповідається, що нагромадження земських дібр для людини ще не є все; він, якби повторяв слова Св. Письма: »суєта суєт і всяческая суєта«, у своєму прекрасному поетичному вислові каже:

»Один старий одпочине
В пишній домовині,
Другий старий — і так собі
Денебудь під тином.
І обидва спочивають
І гадки не мають!«

— Бо всіх однаково, з однаковою справедливістю, »як діточок мати«, прикриє земля,

Шевченко далекий від того, щоб із звичайної смертної людини робити аскета-посника чи відлюдка-пустинника. Він знає, що значить жити, як важко пробиватися в житті, скільки треба перенести невдач на шляху за право життя, але рівночасно він безкомпромісовий противник того, щоб одна людина будувала своє матеріяльне щастя коштом другої людини.

Шевченкове: »Вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте« в жаднім разі не противиться його глибокій християнській етиці. Взаємолюбов, братня згода, милосердя, євангельське всепрощення зобов'язують нас, наших сусідів і наших ворогів, але ніколи не можна їх інтерпретувати, що вони мали б бути засобом поневолення нашого народу, бо поневолення людини людиною є противне духові Христа й противне духові навчання Шевченка, як борця за вільну людину, народи і за вільний світ. Волю народу треба освячувати кров'ю, для загального добра кожний повинен бути готовий на найвищі жертви життя і крови.

Христова наука в однаковій мірі важлива для одиниці, громади, народу, і для цілого людства. Шевченко в ніякому випадку нічого з неї не відкидає, не робить собі з неї відповідного вигідного вибору, бо він є християнин не тільки з імени, із самого свідоцтва хрещення. Він мав повне право сказати своїм землякам: »ставайте, кайдани порвіте«, будуйте своє вільне й незалежне життя, але не забувайте, що над вами є Бог!

»Любов, правду і волю поклав він в основу нашого індивідуального і народнього життя. Це етичні сили, що дадуть нам осягнути найвищий щабель досконалости і культури, що принесуть мир і радість на землі людям. Поезія Шевченка надхнена найглибшою найніжнішою етикою. Вона не лише будить моральні пориви, сталить і гартує душу й волю, вона підносить душу все вище, аж ген у найвищу височінь до Правди-Істини, до Бога!« (Смаль-Стоцький).

* * *

Шевченкова спадщина досі своє завдання сповнила, але тільки частково. Його слова з »Кобзаря«, цього національного букваря, зворушили наше громадсько-національне сумління, запалили в наших серцях живою іскрою безмежну любов до окраденої батьківщини.

Та, як бачимо, Шевченко не тільки великий наш патріот, а він й великий християнин, і як такий — мало нам відомий, бо недостатньо звернули ми на нього увагу, як на проповідника глибоких засад християнської етики, зачерпнутих прямісенько з Христового Євангелія. Заповіти ці, коли не більше, то в ніякому разі не менше зобов'язують нас, як заповіти політичні...

Таким чином Шевченко є перед нами повною людиною і не можна покликатися тільки на його патріотизм, відкидаючи його християнські етично-моральні засади життя, бо в такому разі ніхто інший, тільки ми самі будемо топтати його навчання, будемо лиходіями тієї неправди, проти якої Шевченко боровся ці-

лим своїм великим єством, за що його переслідували, в боротьбі проти якої він віддав своє життя.

Коли будемо дорожити у нашому житті всім тим, чим так дуже дорожив Шевченко, тоді й ми будемо повноцільними й повновартісними людьми, правдивими синами України, дійсними патріотами-християнами, такими, яким був Шевченко. Тоді напевно Господь буде благословити нас і наші труди, тоді »усміхнеться заплакана Мати-Україна!«

Етично-моральними засадами, — не вищуканими, а тими, що їх проповідував Христос, — Шевченко переміг усіх своїх мучителів лукавих. З ними переможемо ми неправду, що її спрепарували нам і нашій Батьківщині наші вороги.

Мадрід, 1951-1955.

Найважливіша використана література:

Степан Смаль-Стоцький: »Т. Шевченко — інтерпретації«, Укр. Наук. Інст., том XXV, Варшава 1934.

Василь Сімович: »Тарас Шевченко, його життя та творчість«, Укр. Видавництво. Краків-Львів, 1941.

Олександер Кониський:»Тарас Шевченко-Грушівський« — хроніка його життя, I-II, Львів 1898, 1901.

Є. Ю. Пеленський: »Шевченко — клясик«. Укр. Книга, Краків, 1942.

Д. Вучинський: »Філософічна думка Шевченка«, рукопис.

Д. Бучинський: »Життя Шевченка у світлі власної поезії«, рукопис.

ПОРАДИ ДЛЯ КОЖНОГО:

1. Пам'ятай, що ти з своїми однодумцями — ще не ввесь український народ.

2. Навчись бачити речі і людей не такими, якими ти хотів би їх бачити, а такими, якими вони направду є.

3. Переборювати зло й направляти хиби можна лише увійшовши з ними в безпосередні взаємини; пустельник, що втік од світу цього, може щонайбільше власну душу спасти, але зла з його наслідками там не викорінить.

4. Слухаючи слова людей, дивись на діла їх.

5. Важні не програми, а ті, хто за тими програмами стоять.

6. Відмовитися від співпраці з кимось можеш лише тоді, коли це злодій чи зрадник (але це треба документально довести!).

7. Той, хто залюбки слухає (умова — »між нами!«) нашептів і підшептів підчихвостів, що їх іменують »інформаторами«, а їхні словесні помиї »інформаціями«, той сам до сусіди-пльоткарки подібний. Тих шептухів без'язиких треба в потилицю турманом гонити, бо коло них смердить.

8. Бійся тих, хто в ніщо не вірять, бо вони все ж потай вірять у панський гріш і панську силу, себто є рабами-п'ятолизами.

9. Кажи правду і роби по-правді, бо брехні все одно не сховаєш — не тепер, то в четвер вилізе вона, як шило з мішка. І втратиш тоді обличчя, як кажуть мудрі китайці.

10. Добро, що ти його зробив, завжди поверне до тебе сторічно.. Зло — завжди окошиться, як не на тобі, то на дітях чи нащадках твоїх.

(»Десять порад укр. політикові«, Розбудова Нації, ч. 9-10,1931)

Іванас Олійниченко

Конотопська перемога

Вступ

Туга за батьківщиною трохи відпружується відбуттям наших національних свят, які зв'язані зі спогадами про наших видатних діячів та про визначні події в житті нашого народу.

Чомусь так склалося, що більшість наших національних свят, які ми тепер відзначаємо на еміґрації, носять характер сумний (траурний). Ми, в більшості, відзначаємо дні смерти наших видатних діячів або дні наших поразок чи важких утрат, у яких переможцями були наші національні вороги.

І це в той час, коли ми маємо в нашій минувшині світлі події, маємо наші значні перемоги, відзначенням яких ми можемо підняти дух нашої еміґрації, а особливо молоді, можемо дати цим певний напрямок у вихованні нашого молодого покоління та зворушити в нього прагнення наслідувати ті геройські вчинки, якими вславили себе наші незабутні проводирі, що своїм незламним духом та незміренною любов'ю до батьківщини заслуговують на вічний спогад про них.

Цим не хочу сказати, що не треба вшановувати дні смерти наших видатних діячів. Хочу лише нагадати, що, крім сумних подій, ми маємо світлі, радісні події. А тому пропоную в число наших національних свят внести святкування наших перемог над ворогами, чим згадаємо наших героїв, які брали участь у цих перемогах, та наповнимо наші серця радощами при цих спогадах.

Дні наших перемог маємо відзначати відповідними зборами та доповідями про них. Починаю з перемоги під Конотопом тому, що це була одна з визначних перемог над москалями. Крім того, вона зараз, в час совєтського галасу про »Переяславську умову«, доводить, які »братні« стосунки були з москалями безпосередньо після цієї, нещасливої та багатої на болючі для нас наслідки, умови.

Після смерти Богдана Хмельницького

Перед своєю смертю Богдан Хмельницький, бажаючи попрощатися із своїми підлеглими, скликав до себе полковників, сотників та виборних від козаків. Він запитав їх, кого б вони хотіли вибрати гетьманом після його смерти. Зі свого боку він радив їм вибрати котрогось з полковників: Ждановича, Тетерю чи Пушкаря. Найбільше він радив вибрати Івана Виговського, який весь час був при ньому писарем та добре знав усі справи і міг зробити порядок у всьому війську. Рада ж, поважаючи вмираючого гетьмана, захотіла мати гетьманом його сина Юрія. Богдан Хмельницький доводив раді, що Юрій ще дитина (він мав 16 років). Він, особливо в такий важкий час, не може зробити лад в Україні.

Рада все таки вирішила вибрати гетьманом Юрія, а в допомогу йому дати старих досвідчених людей. Дорадниками Юрія

Хмельницького були призначені: генеральний осавул Ковалевський і генеральний суддя Лісницький. Після того, як помер Богдан Хмельницький, виявилися інші настрої. Полковники, а особливо Мартин Пушкар, були незадоволені таким положенням.

Опікуни, разом з Виговським, Богдановичем-Зарудним та Носачем, з'ясували Юрієві становище, підкресливши при цьому ремствування старих козаків. Вони порадили йому зректися гетьманства і запропонувати вибрати гетьмана вільним голосуванням. Також запевнили Юрія, що вони всі разом з ним зрікаються своїх посад. Так і зробили, у неділю 24 серпня 1657 року всі склали свої обов'язки перед радою.

Рада, особливо просте козацтво, не погоджувалася вибирати іншого гетьмана. а настоювала на тому, щоб Юрій Хмельницький був гетьманом. Юрій знову відмовлявся. Тоді вирішили рахувати Юрія гетьманом, щоб слава була, що Хмельницький гетьманом, а військовий лад робити та вести всі справи мусять ті самі, хто за небіжчика Богдана вели. Виговський попросив відкласти справу до 27 серпня. Через три дні, 27 серпня, зібралася рада знову. Рада знову запропонувала, щоб гетьманом рахувався Юрій, а порядкувати мусить Виговський. Тоді Виговський запитався, як йому підписуватися, бо Юрій, згідно наказу батька, мусить їхати вчитися. Тоді рада постановила, що підписуватися він має на різних документах »Іван Виговський, на той час гетьман війська запорозького«. Виговський погодився і прийняв булаву.

Тому, що було багато незадоволених, які підкреслювали неповність ради в Чигирині, Виговський вирішив, дотримуючись козацького права, скликати козацьку раду в Корсуні на 25 жовтня 1657 року. Ще перед з'їздом ради прибув царський посол з грамотою від царя, а з ним військо, нібито для захисту України від ворогів, а в дійсності для приборкання України.

На призначений день з'їхалася рада. Приїхали посли: від шведського короля — українець Юрій Немирич та від польського короля — Бінєвський. Кожний з них запрошував Україну до спілки з тією державою, від якої приїхав. Рада відбувалася на полі. Виговський поклав булаву й бунчук та заявив раді, що він зрікається гетьманства, бо від царя прислані такі пункти, які ламають вольності, а бути невільником він не хоче. Рада повернула Виговському булаву та заявила, що всі бажають бути вільними, як були, та будуть за це боротися. На раді було постановлено залишитися далі під царською рукою, а за гетьмана і всі вольності всім стояти одностайно. Корсунська рада вирішила надіслати до Москви послів: осавула Юрія Миновського та сотника Юхима Коробку з проханням затвердити гетьманом Виговського й підтвердити всі вольності, признані в 1954 році.

Вся старшина, козацтво та взагалі населення України дуже хвилювалися відносно тих вольностей, які вони мали, бо прочували, що московські воєводи недаремно прийшли з військом. Ні-

хто з воєвод про вольності не згадував, а коли хтось з українського боку підіймав це питання, то воєводи нічого на це не відповідали, а намагалися перевести розмову на іншу тему.

За порозуміння з Польщею

Богдан Хмельницький перед своєю смертю, переконавшись у нещирості москалів, приходив до висновку, що, можливо, краще буде знову прилучитися до Польщі, умовившись наперед про повне невтручання польських панів у внутрішні українські справи. Під впливом таких обставин виникла серед старшин течія на користь поновного з'єднання з Польщею. Найбільшим прихильником цього поєднання був Юрій Немирич, який щиро взявся за цю справу. Разом із старшиною було такої самої думки духовенство. Воно було незадоволене московськими намаганнями позбавити його тих вольностей, які воно мало. Москва намагалася ліквідувати виборність духовенства та підпорядкувати українську церкву московському патріярхові замість константинопільського.

Бачучи всі ці обставини, Іван Виговський вирішив скликати раду в Гадячі на 6 вересня 1658 року. В цей день зібралася рада під Гадячем. Гетьман, в оточенні старшини, сидів серед майдану в радному колі. На раду прибули два польські комісари — Бінєвський і Євлашевський. Бінєвський виступив з довгою промовою, запрошуючи український народ повернутися до Польщі. Між іншим, в своїй промові він підкреслив: »Нікого не підгортатимуть у неволю: суворий закон не дозволить панам знущатися з підданих. І вам і нам тепер однакова біда: хто вас хоче в неволю підбити, той і нас. Єднаймось же, щоб гуртом боронитися« . . .

Після Бінєвського промовляв гетьман. Далі він запросив українських комісарів від кожного полку, щоб скласти разом з польськими комісарами умову. В історії ця умова відома під назвою »Гадяцька умова«. В складанні цієї умови активну участь приймав Юрій Немирич. Українські та польські комісари виробили таку умову:

»Три воєводства — Київське, Чернігівське та Брацлавське складають одну країну вільну і незалежну. Ця країна єднається знову з королівством Польщею та Великим Князівством Литовським і зватиметься Великим Князівством Руським. Таким робом буде три вільні і проміж себе рівні республіки: польська, литовська й руська (українська); усі три складатимуть вони одну спілку, для всіх буде один король, і вибиратимуть його всі три народи вкупі. Всі три народи мають здобути собі береги Чорного моря і зробити їх вільними для плавання. Під час війни всі три народи один одному допомагають. Од інших держав Велике Князівство Руське посольств приймати не може. Коли б Річ-Посполита вступила в яку умову з царем московським, то тая умова не може зачіпати прав Князівства Руського. Велике Князівство само порядкує своїми справами, мов самостійна держава. Виборна рада з послів (депутатів) видає і касує за-

кони. Справляє постанови ради гетьман, голова всього краю. Його вибирають вільними голосами до смерти, а затверджує його король. Порядок вибору такий: вибирають чотирьох кандидатів і одного з них король повинен затвердити. Разом з тим гетьман є найвищим сенатором у тих воєвідствах, з яких складається Велике Князівство. У Князівстві повинен бути свій суд і нижчий і найвищий, і всі справи там одбуваються українською мовою. Усі податки, що збиратимуться з народу, і всі інші прибутки ідуть до скарбу Князівства і тільки на потреби його можна їх повертати. Князівство має право бити свою монету. Князівство має своїх міністрів-канцлерів, маршалків, підскарбіїв (міністрів фінансів) та інших, яких треба буде.

Князівство має своє військо: козаків 30 тисяч або й більше, як там треба буде, і 10 тисяч повсякчасного регулярного війська. Усім військом командує український гетьман. Без гетьманського дозволу ніякого іншого війська не вільно проводити в Князівство, а коли б задля того була неминуча потреба, то й тим чужим військом командує теж український гетьман.

Гетьман може завсіди, як схоче, подавати до короля реєстри козаків, щоб король надав їм шляхетське звання, аби тільки з кожного полку кандидатів на шляхетство було не більше, як сто чоловік. Унія навіки касується не тільки на Україні, але й у всій державній спілці, бо з цієї віри тільки колотнеча постала. Усі церкви, що позабирали католики й уніяти, вертаються православним. Православна віра має волю на всьому просторі, де народ говорить українською мовою; православне духовенство має ті ж права, що й католицьке, а митрополит та п'ять православних єпископів сидять у сенаті нарівні з католицькими єпископами. У Великому Князівстві має бути дві вищі школи: академія у Києві з правами університетськими та друга така ж академія має стати там, де зручніше буде її завести. Щоб не було сварок між студентами, ні вони, ні їх професори не мають права належати до жодних сект. Інші всякі школи: гімназії, колегії й нижчі школи вільно без ніяких перешкод заводити по всьому Князівству скрізь і скільки треба буде і вільно там учити.

Усякому вільно заводити друкарні, і які хоче книжки в них друкувати; вільно і про віру в книжках писати, тільки, щоб не ображати віри; так само не можна ображати й маєстат королівський«.

В цій умові не було зовсім нічого про простий народ та про тих хліборобів, що будуть жити по чужих землях. Ця хиба умови зробила погане враження на простий народ, який під впливом цього відхилявся від гетьмана. Коли умова була прочитана на раді, піднявся значний галас. Кожний намагався внести якісь свої нові пропозиції. Рада була несвідома свого завдання та не знала, як краще вибороти собі свої права. Але все козацтво вимагало, щоб до Великого Князівства Руського прилучити всі землі, де живуть українці. Комісари на це не погодилися. Козаків умовили погодитися. Що ж стосується унії, то козаки й слухати не хотіли про унію, бо дуже ненавиділи її. Комісари мусіли погодитися на скасування унії. В умовлюванні козаків найбільше енергії виявив полковник Тетеря, як щирий прихильник згоди з поляками. Умова була прийнята радою.

Заворушення після Гадяцької Ради

Після гадяцької ради, козаки, маючи вороже ставлення до москалів, почали задиратися з ними, особливо на кордоні з Московщиною, переходили через кордон та нападали на москалів, а москалі почали цілими бандами переходити на Україну, грабувати та палити села, вбиваючи селян.

24 вересня 1658 року цар московський випустив грамоту до всіх українців, а переважно до козаків полтавського полку. В тій грамоті перелічувалися всі провини Виговського, оголошено його зрадником та кривоприсяжником. Усі українці закликалися приставати до московського війська з метою скинення Виговського з гетьманства та обрати нового гетьмана.

Після цієї грамоти знову почалася колотнеча на Україні. Пушкарівці, що діяли проти Виговського, підняли голови, бо москалі повипускали активних пушкарівців з-під арешту. Шереметєв з Києва посилав московські загони грабувати селян та палити їхнє майно.

Виговський не гаяв часу та готувався до війни, але не відкривав своїх намірів москалям, пояснюючи свої заходи потребою приборкати бунтарів та завести добрі порядки на Україні. Москва теж намагалася приховати свої справжні наміри, пишучи Виговському про покірливість та повернення царської ласки, а тим часом посилала війська на Україну. В той час Трубецький з московським військом підійшов до границь України та спинився в Путивлі. Відтіль він писав Виговському дуже прихильні листи, а серед українського народу розповсюджував листи цілком протилежного змісту, підбурюючи народ проти »изменника Ивашки« (Виговського).

26 березня 1659 року Трубецький вирушив на Україну, послав-ши перед тим допомогу відомому пушкарівцеві Безпалому військом та бойовими припасами. Виговський добре розумів ставлення до нього з боку москалів, а зокрема з боку Трубецького.

В той час на Великдень, згідно старих звичаїв, до гетьмана з'їхалися полковники і значна кількість старшини. Перебування полковників та старшини використано, щоб зробити нараду в справі сучасних подій. На цій нараді було вирішено випустити універсал до всього українського народу. В цьому універсалі з'ясовувалися причини поламання спілки з москалями. Цей універсал перелякав населення Правобережної України, а на лівому березі Дніпра вірними Виговському залишилися тільки чернігівський, ніжинський, переяславський та прилуцький полки.

Початок облоги Конотопу

10 квітня 1659 року Трубецький дав накази Безпалому та Кураківу вирушити з військами до нього. Всі вони зібралися й вирушили на Конотоп, де в той час перебували ніжинський та чернігівський полки (4.000 козаків). Під містечком Срібним зустрів московське військо прилуцький полковник Петро Дорошенко з

наміром не пустити його на Україну, але, через значно переважаючу силу москалів, Дорошенко їх не зміг затримати, а мусів сам тікати »немов заяць по болотах«. А Трубецький наказав вирізати все населення містечка Срібного. Підступивши до Конотопу, Трубецький запропонував полковникові Григорієві Гуляницькому підкоритися, але козаки відповіли гарматними та рушничними пострілами, вигукуючи: »Ми сіли на смерть. Не дамо міста«.

21 квітня 1659 року почалася облога Конотопу. По наказу Трубецького місто і конотопський замок обстрілювали з гармат на протязі декількох днів. Пробували робити підкопи, але нічого не могли вдіяти. Замок був оточений високим валом та глибоким ровом. 28 квітня москалі на світанку кинулися на штурм та пробували спинатися на мури, але, діставши добру відсіч, примушені були припинити наступ. Тоді Трубецький придумав інший спосіб: він вирішив засипати рів навколо замку. Козаки, помітивши цю роботу, стали обстрілювати працюючих і відганяти їх, а потім робили вилазки, забирали насипану в рів землю й виносили її на вал, таким чином вал ще зростав, а рів залишався глибоким, як і був. Зазнавши невдачі з засипанням рову та не маючи змоги іншим способом примусити козаків підкоритися, Трубецький послав частину війська під керівництвом Ромодановського і Скуратова в Борзну. Там вони знищили козаків, якими керував Василь Золотаренко, місто Борзну спалили, більшість мешканців Борзни вирізали, а решту жінок і дітей захопили, привели під Конотоп, а далі відіслали в Московщину.

Такий самий напад, як на Борзну, москалі спробували зробити на Ніжин, після таємного листа від 21. 5. 1659 р. московського підлабузника протопопа Хвилимоненка. Після бою з козаками під Ніжином, москалі зустрілися з татарами, сербами та поляками. Почався бій, під час якого татари відступили. Але москалі, боячись зустрінутися з великим татарським військом, міркуючи, що татари лише тому відступили, щоб москалі погналися за ними, вирішили повернутися назад під Конотоп.

У польському соймі

В той час, коли під Конотопом були ці події, у Варшаві засідав польський сойм. На цей сойм приїхало українське посольство, на чолі якого були: київський посол Юрій Немирич і чернігівський посол Прокіп Верецака. З генеральної старшини були: генеральний обозний Носач, генеральний писар Груша, миргородський полковник Лісницький; крім того, від кожного полку були по два сотники та визначні козаки. Всього в посольстві нараховувалось до 200 душ. Зустріли наше тодішнє посольство в польському соймі дуже приязно, бо чекали їх з нетерплячкою.

Перший, з блискучою та мудрою промовою, виступив Немирич. На промову Немирича була дана, хоч коротка, але дуже прихильна відповідь. Тут же були подані гадяцькі пакти. Суперечки в справі пактів тяглися цілий місяць. У цих пактах були з

боку козацького посольства вимоги, які викликали суперечки з боку польських комісарів ще в Гадячі, та остаточно не були полагоджені. Козацьке посольство вимагало обов'язкового знесення унії по всій території, де населення розмовляє українською мовою. При цьому всі церкви, школи, маєтки та все, що колись належало православній церкві, а потім було загарбано уніятами та єзуїтами, мусить бути повернене православній церкві. Жити й працювати у Великому Князівстві Руському уніятам і єзуїтам забороняється. До Великого Князівства Руського мусять відійти воєвідства Волинське, Подільське та Руське (Холмсько-Люблинське). Католики не повинні бути воєводами та каштелянами у Князівстві. Крім того, козаки хотіли, щоб скрізь була вольность, не тільки у Великому Князівстві Руському, а також у Литовському і в Польщі.

Польські сенатори були надзвичайно обурені такими українськими вимогами. »Ця умова порушує основні світські й церковні постанови держави« — говорили сенатори. »Хіба ж не видно, що це князівство, якого їм хочеться, буде зовсім незалежна держава, тільки зватиметься, що сполучене з Польщею?« — додавали вони. Інші, більше обачні сенатори, висловлювалися, що в такому стані польській державі, при наявності ворожих стосунків з сусідами, необхідно помиритися з козаками щиро. »Як вони добиваються незалежности, то тут нема нічого поганого, буде така спілка, як з Литвою. Всі три народи будуть рівні« — говорили вони. Були такі, що їх дратувала перспектива надавання шляхетства козакам. Хоч більш розсудливі їм пояснювали, що краще своїми ділами заробити шляхетство, ніж придбати його від батьків за ніщо. А ще інші казали так: »Не козаки з нами спілку поламали, а ми. З гордощів наших те сталося. Не по-людському поводилися ми з ними... Ми гірші за них: вони воювали з нами за волю, а ми за безсиле панування«.

Але найбільші прихильники волі не погоджувалися скасувати унію. Сенатори дуже довго сперечалися, аж Бінєвський умовив їх погодитися на козацьку умову, мотивуючи тим, що козаків можливо обдурити. Він так висловився: »Спершу треба до них ласкаво, а згодом, як вже вони звикнуть до життя з нами, тоді можливо буде нам усе перемінити так. як було в старовину. Що там такого, що унію скасувати? Хіба ви думаєте, що козаки такі вже богослови, знаються на вірі? Ми тепер начебто згодимось скасувати унію, щоб їх цим привабити; повіддаємо благочестивим церкви й маєтки, що позабирали уніяти, — це козаків заспокоїть. А тоді, згодом. заведемо такий закон, що всякий, як хоче, може вірити, — от тоді й унія знову ціла буде. Та й Князівство Руське не довго окремо проживе, ті козаки, що тепер про це дбають, — повмирають, а їх дітям уже не так буде хотітися цього, — от помалу все й стане так, як було попереду«.

Сенаторам подобалася промова Бінєвського, і вони погодилися прийняти козацьку умову з тим, щоб потім її змінити по своєму бажанню. На прилучення ще трьох воєводств до Великого Кня-

зівства Руського все таки не погодилися. Ця умова разом з листом короля була послана Виговському.

Виговський погодився на умову і 5 травня 1659 року відіслав її до короля з проханням прискорити затвердження умови та відіслати послів для заспокоєння України. Сойм затвердив умову. Далі, 22 травня 1659 року, відбулася процедура присяги. Першим присягав король у тому, що він приймає та затверджує умову з Військом Запорізьким про права й привілеї Великого Князівства Руського. Після короля, за все духовенство присягало найвище польське духовенство, гетьман коронний та литовський за все військо, канцлери й підканцлери Польщі й Великого Князівства Литовського, маршал посольський за всіх послів Польщі. Король, духовенство і пани польські урочисто та клятвенно присягалися, знаючи, що вони прагнуть обдурити український народ та, при нагоді, поламають умову.

Потім присягало посольство Великого Князівства Руського, заявляючи в своїй присязі, що будуть вірні королю, допомагатимуть державі й оборонятимуть її.

По присязі пішли всі до церкви, де відправлено Службу Божу. Потім почалися бенкети, які польські пани улаштовували українським послам, радіючи зміцненню своєї держави.

Готування Виговського

Після невдалих спроб здобути Конотоп і після нищення українського населення в Борзні, Ніжині та різних селах, Трубецький вирішив зробити ще одну спробу закликати Виговського до згоди. Він зовсім нічого не знав про заходи Виговського і не знав, де його шукати. Розіслав гонців з листами для розшуків Виговського. Це було 4 червня 1659 року. В своєму листі Трубецький пропонував Виговському прислати трьох визначних представників для розмови про можливе порозуміння.

Виговський затримався з допомогою Гуляницькому тому, що у нього було лише 16 тисяч вірних йому козаків і декілька тисяч найманого війська. Він чекав прибуття татар та затвердження гадяцької умови.

24 червня 1659 року прибув до Виговського Махмет-Гирей з тридцятьма тисячами орди. Перша зустріч Виговського з Махмет-Гиреєм відбулася в Крупич-Полі. Тут спільники підтвердили свою умову обопільною присягою. З українського боку присягали: гетьман з генеральною старшиною, полковники та сотники. З татарського боку присягали: хан, султани і мурзи.

З'єднане військо рушило на Конотоп. Біля Шаповалівки вони зустріли перші розвідчі загони москалів, що були послані дістати »язика«. Козаки розбили москалів »на голову«. Цей перший, хоч і незначний успіх, підбадьорив козаків.

Серед бранців, після цього першого бою, виявився Силка, який виступав у Зінькові проти Виговського. Виговський наказав прикувати його до гармати. Від бранців Виговський довідався, що московські полководці зовсім нічого не знають про прихід

такого війська, бо ніяких відомостей про заходи Виговського не мали. Коли спільне військо дійшло до річки Сосновки, залишилося ще верств з 15 до Конотопу. Місцевість біля цієї річки була низинна й багниста. Виговський добре її оглянув і прийшов до висновку, що, при відповідному розміщенні своїх сил, вона була б дуже зручна для бою, коли б пощастило заманити сюди москалів з-під Конотопу.

Маючи досить часу обміркувати становище та розподілити військо, Виговський приступив, не гаючи часу, до виконання свого плану. Хана Махмет-Гирея з ордою Виговський поставив на 10 верст праворуч, в урочищі Торговому. Козаків він поставив на широкому лузі в захисному місці. Доручивши Степанові Гуляницькому (братові полк. Гуляницького) керувати військом та запросивши султана Нурадина з частиною татар, Виговський взяв частину козаків і, перебрівши річку Сосновку, наскочив ззаду на московське військо, що стояло в облозі конотопського замку. Цим наскоком та наступною вдаваною втечею Виговський мав на меті роздратувати москалів, щоб вони погналися за ним. Далі він мав на увазі заманити москалів аж до захованого війська, тоді козаки вдарили б на москалів спереду, а татари збоку.

При наскокові козаків і татар москалі перелякалися та почали тікати так, що кінноти чики не встигли вискочити на коней, і коні дісталися козакам. Коли ж московські воєводи помітили, що Виговський має невеличке військо, Пожарський кинув своє військо на козаків. Тоді Виговський, згідно наміченого плану, почав тікати з козаками й татарами. Вони втекли за річку Сосновку. Московське військо не погналося за ними зараз же через те, що наступала ніч.

Допитавши вночі тих козаків, що були захоплені в полон, та тих, що добровільно перейшли від Виговського до нього, Пожарський так розпалився, що почав кричати, щоб йому давали сюди всіх султанів та ханів, а він їх усіх порубає. Він так розійшовся, що його не могли спинити навіть такі, як Трубецький, і ранком 28 червня (старого стилю) з 30.000 війська перейшов Сосновку. Під Конотопом з Трубецьким залишилася решта московського війська.

Перепровадивши своє військо через Сосновку, Пожарський почав готуватися до бою, роблячи шанці і вставлюючи гармати. Через те, що козаки не перешкоджали москалям готуватися до бою й не робили ніяких наскоків, москалі вирішили, що українці їх бояться. Але українці не гаяли часу, а копали рів від того місця, де вони стояли до мосту, через який перейшло московське військо. Копало рів 5.000 українців під керівництвом Степана Гуляницького. Коли роботи наблизилися до мети, себто до мосту, Виговський зробив швидкий наскок на москалів, а коли москалі почали стріляти, Виговський повернув назад і став утікати. Пожарський вирішив, що українці злякалися, по-

гнався за ними, залишивши свої позиції і значно віддалився від мосту. В цей час козаки Степана Гуляницького, що копали рів, вискочили з рову, кинулися на міст, порубали його і тими обломками мосту загатили річку, а далі ще рубали лози, косили очерет і все кидали в річку до загати, чим зразу затримали течію води. Вода в річці піднялася й залила весь болотистий луг.

Таким чином, зруйнуванням мосту москалям був відрізаний шлях повернення назад до Конотопу, та ще й, дякуючи розливу річки Сосновки й багнистості грунту, створена цілковита перешкода пересуватися лугом.

Бій під Конотопом

Москалі, помітивши ззаду себе козаків, покинули гнатися за Виговським, а повернулися назад. Тоді Виговський, припинивши відступ, кинувся на москалів в лобову атаку, як також заатакував правий бік московського війська. В цей же час, згідно вказівок Виговського, татари з гуком та криком наскочили на лівий бік московського війська. Москалі спробували затримати натиск, але він був такий шалений, що вони не витримали й подалися назад, але назад уже ходу ніякого не було. Вода, що розлилася по лугу, зробила з нього цілковиту багнюку, по якій їхати не було ніякої можливости, бо коні грузли по черево, а гармат зовсім не було змоги пересувати. Спроби пересуватися пішки теж не дали наслідків. Усе військо, що було скупчене на просторі цього лугу, було перебито, потоплено та взято в полон. За один день знищено тридцять тисяч найкращого московського війська, а в тому числі вся кіннота, гордість московського панування. Татари нищили безжалісно, особливо простих жовнірів, не беручи в полон, бо вони брали в полон лише тих, за яких могли сподіватися одержати викуп.

Козаки теж не шкодували нищити москалів, бо були попереджені старшиною, що москалі прийшли відбирати вольності від козаків та обертати всіх у невільників. Козаки піймали Пожарського та привели його до Виговського. Пожарський почав дорікати Виговському за зраду цареві. Не бажаючи слухати дорікань Пожарського, Виговський відіслав його до хана Махмет-Гирея. В розмові з ханом Пожарський дозволив собі вжити непристойну московську лайку, за що хан наказав зняти йому голову. Також були знищені значні московські старшини.

Гуляницький був звільнений з облоги. У нього з 4.000 козаків, що були з ним на початку облоги, залишилося тільки 2.500. Трубецький мусів відступити від Конотопу до Путивля, втративши по дорозі ще частину свого війська, бо Виговський гнав його майже до самого Путивля. Під Путивлем можна було легко знищити рештки московського війська, на що й намовляли Виговського татари й поляки, але він не погодився, відповідаючи, що його завданням було — вигнати москалів з України, а воювати з московським народом він не має наміру.

А тоді дуже легко було знищити все московське військо та йти на Москву, яка була цілком беззахисна. Тоді можливо було назавжди ліквідувати переяславську умову та примусити москалів викинути зі своєї голови думки про поневолення України. Про правдивість цих припущень свідчать ті події, які відбулися в Москві після розгрому московського війська під Конотопом.

Наслідки бою під Конотопом

В Москві були так налякані конотопською поразкою, що цар вийшов у чорному одязі до народу і звернувся з пропозицією, щоб всі люди, незалежно від стану, виходили та бралися терміново до копання шанців навколо Москви, бо Трубецький занапастив найкращу частину всього московського війська, а на нього надіялися, як на найдосвідченішого й талановитого полководця. А тепер Москва лишилася беззахисна. Треба сподіватися, що Виговський незабаром рушить на Москву.

Народ з околиць збігався до Москви, щоб тут переховатися від козаків. Сам цар так налякався, що збирався виїздити з Москви за Волгу. Московський історик Соловйов з приводу цього пише: »Никогда, после того, царь московский не бил уже в состояний вивести в поле такое сильное ополчение«.

Висновки

Що перемога під Конотопом дала колосальні можливості українським провідникам, у тому нема ніякого сумніву. Що тодішні державні мужі, через внутрішнє безладдя на Україні не зуміли використати ту нагоду, яку дала конотопська перемога, це належить до наших трагічних подій.

Персональні порахунки, заздрість, жадоба влади й багато інших ознак людських негативних якостей не дали змоги тодішній провідній верстві українського народу порозумітися між собою та повести весь народ єдиним фронтом на наших ворогів.

Міжусобна боротьба на Україні не дала змоги Виговському використати наслідки конотопського розгрому москалів і цілком знищити московське військо і тим самим назавжди звільнити Україну від загарбників.

Але все це ніскільки не зменшує ваги конотопської перемоги. Конотопською перемогою (розгромом москалів) доведено, як самим українцям, так і всьому світові, що завзята боротьба за самостійне існування народу та ще при вдалому керівництві завжди приведе народ до перемоги і до можливости творити самостійне життя, бо ця боротьба при доцільному використанні своїх сил мусить дати найкращі наслідки для того народу, який знає за що він бореться.

А український народ знає, за що він бореться — за Українську Самостійну Соборну Державу! Ми її мусимо вибороти незалежно від зазіхань поневолювачів різних кольорів!

Проф. д-р Н. Полонська-Василенко

Переяславський договір в очах його сучасників

Одною з головних подій бурхливого і вирішального в історії України XVII-го століття була угода, яка була складена між Україною, себто Військом Запорізьким та Москвою в Переяславі в січні 1654 року. Ця подія не тільки мала велике значення для тогочасних політичних обставин, вона зберігає своє значення навіть до наших часів і те, або інше трактування її впливає на розуміння суті взаємовідносин між Україною і Росією, дає їм те, або інше освітлення з правничого погляду.

Не зважаючи на велике значення, яке надають Переяславській угоді дослідники, можна сміливо сказати, що жодна подія в історії України не викликала такої сили різнобіжних, часто протилежних тлумачень серед істориків, правників і дипломатів, письменників різних національностей та політичних напрямків, як Переяславська угода. Не входячи в аналізу різних їх теорій, можна поділити на дві групи: до одної відносяться ті, що вважають, що Україна на підставі Переяславської угоди добровільно відмовилася від своєї державної незалежности і народ український вступив у підданство московського царя; до другої групи відносяться ті, що уважають, що Україна, складаючи Переяславський договір зберегла державну незалежність, і Переяславська угода була двобічним договором двох держав. Я не буду входити в розгляд і оцінку теорій, які виникли в наслідок вивчення Переяславського договору, але хочу спинитися на тому, як сучасники ставилися до Переяславського договору, як розуміли вони весь комплекс відношень, що його викликала Переяславська угода, бо сучасники сприймали події такими, якими вони були в дійсності, без пізніших змін, тлумачень і леґенд, якими згодом обростали факти[1]). Ставлення сучасників може дати ключ до розуміння змісту подій, закритих від нас пізнішими нашаруваннями.

Перед тим, як перейти до питання, як розуміли сучасники Переяславську угоду, я хочу зупинитися на обставинах, які викликали її. В середині XVII-го ст., коли в страшній боротьбі змагалися Польща й Україна, величезне значення мало розв'язання питання на чийомусь боці стане Москва. Вся перша половина XVII-го ст. пройшла в боротьбі цих трьох партнерів і для Польщі, як і для Москви було ясно, що давала Україна в цій боротьбі

1) В. Липинський: »Україна на переломі«, 1657-59. Історичні студії та монографії, т. III. Вид. Дніпр. Союзу Споживч. Союз. Укр. (»Дніпросоюз«) Київ-Відень, 1920., ст. 28.

бі. Цілком природним було бажання Богдана Хмельницького мати в боротьбі проти Польщі союзником Москву. Але на передодні повстання Богдана Хмельницького року 1647, Москва склала оборонний союз із Польщею проти Криму, який з 1648 р. став союзником України. Всі зусилля Богдана Хмельницького на початку повстання були скеровані на те, щоб розбити цей московсько-польський союз; разом з тим Хмельницький пропонував Москві спільними зусиллями розбити спільного ворога — Польщу. Від дипломатичних розмов Хмельницький переходив разу-раз до прямих загроз спільного з татарами походу проти Москви: »Все- і городи московські, і Москву зломить, та й хто на Москві сидить і той від нього не відсидиться«, — казав він 1649 року. Знову 1650 р., після походу в Молдавію, загрожував він »зложившись з Турками, з Татарами, з Волохами, з Мунтянами, Венграми... землю його (московського царя — Н. П.-В.) спустошу так, як Волоську«; року 1651 він знову загрожував, що »зруйнує її (»московську землю«) гірш, як Литву«[2]). Проте Московський уряд не йшов на зустріч Україні: »Протягом 6 літ Москва приглядалася з нерухомою цікавістю, як справа Хмельницького, попсована татарами під Зборовом і Берестечком, хилилася до упадку, як Україна пустошилася союзниками-татарами і лютонелюдською усобицею«, — писав В. Ключевський[3]). Москва вичікувала влучного моменту, коли в смертельній боротьбі знесиляться обидва вороги — Польща й Україна, щоб вступити в гру і взяти Україну під свою протекцію, вже не як рівноправного союзника, а »підручного«, — писав М. Грушевський[4]).

Дійсно, року 1653 становище України стало трагічним. До втоми від довготривалої, безперервної війни, пошестей, неврожаїв, що викликали загальну депресію населення, зневіру, втечу за межі України, опозиційні виступи старшини проти Хмельницького — приєднуються нові катастрофи: несподівана загибель Тимоша Хмельницького під Сучавою, яка перекреслила великі пляни Богдана щодо Молдавії і Валахії, а незабаром — нова, третя зрада татар під Жванцем. Татари дістали право руйнувати Україну, сенатори польські не побажали навіть розмовляти з послом гетьмана, І. Виговським, бо стали знову трактувати козаків, як »збунтованих підданих«. Мав підстави Хмельницький казати, що »1653 рік — це власно королівський, а мені і моїм замислам по всем противний«[5]).

В Москві добре урахували момент для розпочаття переговорів з Україною. Але там ураховували і другий бік питання: союз з Україною в тій або іншій формі був конче потрібний для

[2]) О. Оглоблин: »Українсько-московська угода 1654«. Нью-Йорк — Торонто, 1954., ст. 15-17.

[3]) В. Ключевський: »Курс русской истории«, М. 1924, ст. 150.

[4]) О. Оглоблин: там же, ст. 17.

[5]) В. Липинський: Op. cit., ст. 27.; О. Оглоблин: Op. cit., ст. 10-11

Москви з різних поглядів, — він відкривав шлях і до Чорного моря, і на Захід, він забезпечував їй панування на Сході, а головне — трагічне становище України загрожувало Москві або захопленням її Польщею, або — союз її з Туреччиною, чим не раз лякав Москву Хмельницький[6]). 1-го жовтня 1653 р. Земський Собор у Москві ухвалив прийняти Україну під »високу руку царя«. 1-го листопада царське посольство вже було на кордоні України в Путивлі; ця швидкість, незвичайна для московського уряду, свідчить про велику зацікавленість його в тій справі.

За таких умов підготовлялася Переяславська угода. Тертя між московським посольством та українським урядом розпочалися негайно, як тільки посольство вступило на українську землю. Посольство це складалося з високих урядовців московського уряду: боярин, намісник Тверський, Василь Бутурлін, окольничий і намісник Муровський Іван Олфер'ев, думний дяк Ларіон Лопухин, з московським духовенством і великим почотом; везли ікони, хоругви, образ Спаса в подарунок гетьманові, грамоту царську. Посольство жадало, щоб переговори йшли в Києві, згідно з царським наказом: ясно, в Києві можна було сподіватися на пишну, урочисту обстановку. Треба гадати, що ці ж умови враховував український уряд, і Богдан Хмельницький рішуче відкинув можливість ведення переговорів у Києві: можливо він передбачав опозицію вищих верств козацтва, і місцем переговорів було призначено тихе козацьке місто Переяслав. Гетьман прибув до Переяслава за тиждень після приїзду послів. Це вже давало певні риси· не було урочистої зустрічі послів. Весь час перебування послів у Переяславі гетьман тримався відносно них суто офіційно: жодного разу не приймав їх у себе, як не приймав їх і полковник Переяславський П. Тетеря. Дуже цікаву рису щодо характеристики українського народу в порівнянні з московським дає такий факт: до Переяслава мала приїхати пані гетьманова Ганна, але вона не прибула, і це дало підстави гетьманові ухилитися від прийняття у себе послів. Цей факт підкреслює, поперше, поважне місце, яке належало дружині гетьмана при дворі, а подруге, різницю в родинному і суспільному ладі України та Москви; тоді як гетьманова Ганна надавала характеру щирої невимушеної гостинности Чигиринському дворові гетьмана Богдана, про московських цариць писав Котошихин, що вони здебільшого »розумом природним простоваті«, мало освічені, і тому чужоземним послам їх ліпше не показувати.

Центральним місцем переговорів була присяга, яку урочисто в соборі мали скласти гетьман і старшина. Посли мали на увазі зробити її однобічною. Проте в соборі, коли духовенство хотіло почати приводити до присяги, несподівано гетьман зажадав, щоб

[6]) О. Оглоблин: Op. cit., ст. 17-18.

насамперед »учинили веру« — принесли присягу — посли від царського імени, що цар обіцяє: 1) Військо Запорозьке польському королю не видавати, 2) вольностей не нарушувати, — хто був шляхтич, козак чи міщанин, і які маєтності хто мав — залишити по-старому. Цим гетьман вимагав від царя урочистого ствердження союзу з Україною, запевнення оборони її, зокрема від Польщі, та забезпечення всіх прав української держави. В цій вимозі виявилися почуття повної рівноправности обох сторін і неприховане недовір'я до Москви.

Бутурлін рішуче відмовився скласти присягу за царя, як не відповідну до престижу царя, але ствердив, що цар буде »держати в своем милостивом жалованье и в презренье, и от недругов их во обороне и в защищеньи, вольностей у них не отнимает и маетностям их... велит им владеть по »режнему«, — таким чином, не складаючи формальної присяги, Бутурлін від царського імени урочисто обіцяв виконати всі українські вимоги[7]).

Не зважаючи на це, відповідь Бутурліна не задовольнила гетьмана. Він заявив, що мусить порадитися з Старшинською Радою і вийшов з собору. Довгий час він радився з полковниками, а московські посли стояли в церкві: таким чином переговори ледве не були зірвані. Коли до послів прийшли представники від гетьмана, полковник Тетеря і Лісницький (полковник Миргородський), зав'язалась гостра дискусія з приводу присяги; під час неї посли ствердили, що »государское слово пременно не бывает«. Цим вони знову підтвердили обіцянку царя. Полковники заявили послам, що гетьман і старшина вірять царському слову, але козаки вимагають присяги. Після цього полковники повернулись до гетьмана, а за деякий час прийшли до церкви гетьман, старшина і козаки. На цей раз гетьман заявив, що »вони покладаються на царську ласку і складають присягу... а про свої справи будуть чолом бити цареві«. Так, як висловлюється проф. А. Яковлів, »гетьман і старшина вирішили скласти цареві присягу на п е в н и х умовах, в яких було ґарантовано царським словом«[8]). Усе це дає право формулювати стисло подію в Переяславі так: **формальної** присяги від імені царя посли не дали, але по **суті** цю присягу замінило слово царя, яке »пременно« не буває. Так розумів це »слово« Богдан Хмельницький, коли писав в лютому 1654 р. цареві: »Словеси бо царскому твоего царского величества веровахом«[9]). Так »кількаразове посилання царських послів на царське слово, яке за тієї доби уважалося за присягу монарха... було витлумаче-

[7]) О. Оглоблин: Op. cit., ст. 24.

[8]) А. Яковлів: »Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654«. Видавнича Спілка Ю. Тищенка, Нью-Йорк, 1954, ст. 16-18.

[9]) А. Яковлів: Op. cit., ст. 19.

но й оцінене Б. Хмельницьким і старшиною як акт, рівнозначний присязі царя«[10]). М. Грушевський припускав навіть, що Бутурлін дав обіцянки більші і в категоричнішому тоні, ніж це описує його звідомлення[11]).

Таким чином, за тих часів Переяславська угода виглядала, як акт згоди між двома рівноправними партнерами, між двома рівноправними державами. В наступні дні цар, в особі його послів, репрезентантів московської держави, і Військо Запорозьке, в особі його гетьмана, як репрезентанта української держави, обговорювали питання мілітарного союзу. Хмельницький виступив з широким проєктом коаліції проти Польщі: він пропонував об'єднати татар, Литву, калмуків, ногайських татар, Молдавію і Білорусію. Гетьман настоював на прискоренні військових дій проти Польщі і вирядження московського війська до Києва. Обговорювали питання про український соціяльний і державний устрій. Проте всі ці розмови мали характер попередніх розмов: суть їх мала бути зафіксована в Москві, на письмі.

В даному разі нас цікавить не ця сторона питання, а те, як Москва розуміла характер Переяславської угоди. Перш за все — московські дипломати твердо уважали, що в Переяславі складено було договір з українською державою, хоч для Москви було б вигідніше настоювати на тому, що то був не договір, а акт ласки, »пожалування«. Договір з репрезентантом України, гетьманом Богданом Хмельницьким, в очах Москви втрачав свою силу із смертю Хмельницького й тому з кожним новим гетьманом Москва складала новий договір, змінюючи зміст попереднього, додаючи нові статті, але московські дипломати весь час при кожному новому обранні гетьмана поновлювали Переяславський договір. Так було під час обрання гетьманів Юрія Хмельницького 1659 р., Івана Брюховецького 1663 р., Дем'яна Многогрішного 1669 р., Івана Самойловича 1672 р., Івана Мазепи 1687 року. В двох останніх випадках було наказано »вичесть статти... на каковых статьях были под высокою рукою е. ц. в-ва прежний гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское«[12]).

Ще цікавіше те, що Петро І-ий писав 1722 р. на статті, що їх подав гетьман Іван Скоропадський: »определен к вам бригадир, с 6 помошниками, которому велено чинить по трактату, учиненному с Хмельницким«. В »указі« того ж 29-го квітня 1722 року про »Малоросійську колегію« сказано: »которому (бриґадирові Вельяминову) с общего с Вами совета и согласия чинить то все, как определено в помянутых Хмельницкого договорех«[13]).

[10]) А. Яковлів: Op. cit., ст. 16.; О. Оглоблин: Op. cit., ст. 28.

[11]) М. Грушевський: »Історія України-Руси«, т. IX, ст. 758. За О. Оглоблиним: Op. cit., ст. 28.

[12]) А. Яковлів: Op. cit., ст. 43.

[13]) А. Яковлів: Op. cit., ст. 44.

В іншому місці того ж наказу сказано: »А каковы предложенные и решительные (себто — прийняті російським урядом) договорные учиненые пункты гетмана Б. Хмельницкого и прочих гетманов, с оных, Б. Хмельницкого для д е й с т в и я, а с прочих для в е д о м а, прилагаются пры сем копии«. В »указі« Петра II-го 25 липня 1727 р. про обрання гетьмана сказано: »в Малую Россию и Войско Запорожское гетман и старшина будут определены вскоре как прежде было по договору Б. Хмельницкого«[14]).

Ці пізніші свідчення дуже важливі: вони підтверджують, що для московського царства, а пізніше і для російської імперії Переяславська угода залишалася двостороннім договором, договорними статтями, трактатом, а не актом підданства. Тому не повинні дивувати слова московського посла, стольника Кирила Хлопова, який писав 1663 року в донесенні Москві: »в Малороссийском государстве, в городе Стародубе« — бо для нього, як і для московських дипломатів Україна залишалася окремим »государством«[15]).

Складаючи Переяславський договір Москва визнавала Україну державою незалежною й правоспосібною складати договори. Проф. О. Оглоблин каже, що формула московська: »Ян Казимир ... клятву свою, на чем присягал, переступил, а подданих своих, вас ... тем от подданства учинил свободними«, — була своєрідним, але безперечним визнанням самостійности й незалежности України«[16]). В статейному списку В. Бутурліна протиставляються »Государево Московское Государство и Войска Запорожского Украина«[17]).

Самий термін »підданство«, »підданий«, як слушно доводить проф. А. Яковлів, в середині XVII-го ст. мало інше значення, ніж пізніше. Піддані в сучасному розумінні в Москві називалися »холопи« — починаючи від мужика-селянина і кінчаючи знатним боярином — відносно царя, і »люде« — відносно держави. Термін »підданні« вживався навпаки до тих чужих людей, до царів і володарів держав та земель, які вступали в договірні відносини, шукали протекції, охорони від ворогів. Одним із перших склало договір з Москвою Військо Донське, не втрачаючи державної самостійности, але в 1549 р. вже козаки пишуться як »підданні« царя; 1555 року була інкорпорована Грузія; 1654 року вступила в такі ж договорні відношення Імеретинська земля. Всі ці землі поволі втратили свою незалежність, як це сталося за 110 років після Переяславського договору з Україною[18]). В

---

14) А. Яковлів: Op. cit., ст. 44.
15) А. Яковлів: Op. cit., ст. 61.
16) О. Оглоблин: Op. cit., ст. 70.
17) О. Оглоблин: Op. cit., ст. 70.
18) А. Яковлів: Op. cit., ст. 58-60.

середині XVII ст. »суверен«, що знаходиться під протекцією »не переставав бути сувереном«[19].

Цікава думка М. Грушевського, підтримана В. Прокоповичем, що новий титул московського царя »Великія и Малыя Россіи« спочатку вживався лише в зносинах з Україною, і був, так би мовити, »українським« титулом царя; цар вживає його з 9. 11. 1654 р. тоді, як в актах, які не торкаються України, вживається по-старому титул царя »всея Руси самодержец«. В стосунках з Україною вживається спеціяльна печать, велика, з червоним воском, тоді як до князів південного Сходу та до Кримського хана надсилали грамоти з меншими печатями та з чорним воском. В. Прокопович доводив, що ці печаті свідчили про ставлення до України, як до окремого від Москви державного організму, що мав певні зв'язки з Москвою, так, як вживалися імператорами Священної Римської імперії окремі печаті для королів Угорського та Богемського[20].

Ставлення Москви до України, як до окремої держави стверджувалося тим, що всі зносини з нею велися через »Посольський Приказ« (Міністерство Закордонних Справ XVII-го ст.); стосунки з Україною провадилися через послів, яких висилали з Москви за тим же порядком, як до інших держав. Між Московським царством та українською державою були точно визначені кордони; обидві держави складали митні договори, на підставі яких московські товари, що їх перевозили через кордони, оплачували митом; деякі українські товари було цілком заборонено перевозити. Так продовжувалось до середини XVIII-го ст., коли, за гетьмана Кирила Розумовського, митні обмеження було скасовано. Надзвичайно важливим було те, що Москва і Україна мали цілком різний, протилежний політичний і соціяльний уклад, і московський абсолютизм не спроможний був подолати українського свободолюбного демократизму. Не можна забувати, що до 1709 р. в Україні московські підданні не мали права володіти маєтками.

Всі наведені факти свідчать, що в очах Москви в 1654 р. Україна була окремою державою, і залишилася такою протягом 110 років; багато зусиль витратили московський, а далі російський уряди для того, щоб знищити українську державність.

(Закінчення в наступ. числі)

---

19) I. Borshchak: A little know French biography of G. Khmelnytzky. The Annals of the Ukr. Academy of Arts and Sciences in U. S. A. Vol. III, № 1, 1953, p. 517.

20) В. Прокопович: »Печать Малороссійская«, рукопис. За О. Оглобліним: Op. cit., ст. 73–74.

Проф. М. Величківський

Чорний ринок у СССР

За тоталітарної совєтсько-московської системи в СССР вся торгівля перебуває в руках держави. Але життєва практика виявила, що совєтська держава не спроможна тільки сама виконувати функції торгівця. Перш за все совєтська держава не мала й не може мати осіб, що були б зацікавлені в успішному переведенні державної совєтської торгівлі так, як приватний торгівець. Адже ще сам Ленін писав — »треба вчитися торгувати в буржуазії«. Але з цим ще менше біди, бо власне у совєтів немає торгівлі в такому розумінні, як вона переводиться й трактується у вільному демократичному світі. На Заході в торгівлі діє вільна конкуренція і стремління продавця продати свій крам клієнтові-покупцеві по дешевій ціні та дати крам кращої якости, а зате в більшій кількості й тим самим мати скоріший оборот капіталу. Одним словом, у західньому вільному демократичному світі торгівля хоч виконує функції розподільчі, але це найменше відчувається як продавцем, так самим споживачем, а головне в торгівлі — це є бизнес, бо всього є вдосталь.

Інша справа в СССР. Товарів для задоволення потреб людей завжди не вистачає. Отже при таких умовах не має потреби в заохочуванні споживача до купівлі, відпадає потреба і в рекламі, бо завжди голодний споживач сам шукає товару. В СССР збувається всякий товар, якість краму тут відіграє найменше значення, бо все купують, щоб тільки було. Скрізь величезні черги і то за всяким крамом. У совєтського громадянина набута спеціяльна звичка: коли він іде вулицею (куди б він не йшов), то завжди слідкує за життям вулиці, як поводяться люди на вулиці, чи не стоять де в черзі. Байдуже за чим черга, щоб була черга, бо знають, що продають щось з їжі, одягу або взуття. Виходячи з дому на працю, чи так собі після праці, кожний совєтський громадянин обов'язково візьме з собою до кишені »авоську«, — це з сітки торбинка і нашою мовою означатиме — »на всякий випадок«. Склалися навіть анекдоти, які дуже близькі до совєтської дійсности:

Іде вулицею старенька бабуся, а в руках тримає »авоську« і бачить: стають люди, і то бігцем, у чергу. Бабуся й собі стає в чергу й запитує:

— Хто послідній? ... Я за вами ... Що продають?

— По шиї бабуню! — відповідають.

— По цілій чи по-половинці? — питає старенька.

Інколи можна спостерігати, коли вулицею, посеред дороги, біжить юрба людей за возом, на якому везуть якийсь крам до крамниці. Тут же на ходу утворюється черга й часами буває так, що коли люди прибіжать на місце, куди приїхав віз із

скринями, вияснюється, що візник віз порожню тару й даремні були сподівання й турботи голодного советського громадянина. Одним словом, советський торговельний апарат не спроможний задовольнити потреб голодного споживача, бо не вистачає в державі товару. От тому то совети примушені були дозволити другий вид торгівлі — »колгоспний ринок«. Колгоспам було дозволено після того, коли вони виконають перед державою всі свої обов'язки по так званим »поставкам« зерном і городиною, »добровільно« продадуть державі по низькій ціні якусь визначену кількість т. зв. »лишків«, поповнять усі колгоспні фонди, тоді колгоспи можуть вивезти на ринок для продажу свої продукти по вільним цінам. Але в колгоспах залишається для продажу не так багато товару. Ціни на колгоспному ринку звичайно бувають вищі за державні в 2-3, а то й 4, раз. Беремо для прикладу ціни в московському гастрономічному магазині в 1955 році. Коли один кілограм ялового м'яса в гастрономі коштує 10 рублів, то на колгоспному ринку — 30 руб., або, коли 1 кілограм баранини в гастрономі коштує 9 руб., то на колгоспному ринку — 25 рублів. У всякім разі товар на колгоспному ринку розкуповується й багато є людей, які не дістали потрібного їм краму ні в державній торгівлі, ні на колгоспному ринку. Але ж треба якось жити, потрібна їжа, одяг і взуття. От у даному разі виступає на допомогу чорний ринок і це є третій вид советської торгівлі. Чорний ринок переслідується советською владою. Людей, що займаються торгівлею на »чорному ринку« заарештовують, садовлять до тюрем, висилають на примусові праці до концентраційних таборів або до Сибіру. Але чорний ринок продовжує існування і далі та існуватиме так довго, поки існуватиме совєтська влада з її комуністичною рабською системою господарювання.

Хто ж є ці люди, що переводять цю торгівлю, відкіля добувається на чорний ринок товар, якого взагалі в державі відчувається брак і чому цей ринок, що так переслідується советською владою, виявляє таку вперту живучість?

В СССР тільки верхівка большевицької бюрократії добре забезпечена матеріяльно й не відчуває голоду й холоду. Існує величезна різниця між місячною заробітною платнею звичайного робітника або трудового інтеліґента, які одержують 600-700 руб. на місяць, і партійною верхівкою, де якийнебудь директор-партієць одержує 7.000-8.000, а то й 10.000 руб. на місяць. Ми не згадуємо тут про тих советських вельмож, які одержують по 20.000-25.000 руб. на місяць. Тепер уявіть собі родину робітника або інтеліґентного працівника з шости людей (чоловік, жінка, троє дітей і стара мати). Очевидно, що одномісячної платні 700, а навіть 900 руб., не вистачає на прожиття. Адже одна пара черевиків коштує 300-500 руб., а таких треба 6 пар, а одіж, їжа, оплата помешкання і т. д. Отже треба якось викручуватися. В таких випадках хтось один із членів родини виділяється на

добування засобів до життя і продуктів, як кажуть у совєтів, »по блату« і працею на чорному ринку. На таку працю йде бабуся, а їй у допомогу й інші члени родини. Оце і є основні кадри, з яких поповнюються працівники чорного совєтського ринку.

А відкіля добувається крам для чорного ринку, інакше кажучи — де його база? Як не дивно, а базою совєтського чорного ринку є державна совєтська торгівля в особі директорів совєтських державних крамниць і їх працівників. Директор або працівники крамниці продають торгівцям на чорному ринку потайки привезений крам по ціні значно вищій, ніж продається споживачеві, напр., товар, що коштує 50 руб. за штуку, продається на чорний ринок 30, інколи 50, а буває і 80 відсотків з усієї кількості. Оце і є головний спосіб здобування краму на чорний ринок. Другий спосіб добування краму на чорному ринку такий: дехто з совєтських громадян, простоявши в черзі з вечора, через цілу ніч, до ранку, дістає товар і потім на чорному ринку продає цей товар з-під поли по ціні в десять разів дорожчій, ніж у державній контролі. Це є торгівець-жебрак, він на чорному ринку не є в дослівному розумінні спекулянт, бо бере оплату за те, що простояв цілу ніч у черзі, за турботи й неприємності, які пережив і, нарешті, оплата його праці — переноска краму, також, само собою, оплата за ринок, бо коли його зловлять на цій торгівлі, то життя його загинуло. Треба сказати, що рядовий совєтський громадянин і не ремствує на такого торгівця на чорному ринку, бо знає його важку (стояння цілу ніч у черзі) й ризиковну працю, а завдяки такій людині можна інколи дещо дістати, хоч і дуже дорого. Іншою є справа першого виду торгівця на чорному ринку, який закуповує цілими партіями товар у директорів державних крамниць. Це небезпечні акули-монополісти, які, захопивши в даному місті ввесь, за винятком малої кількости, товар, диктують високі ціни, бо вони поза всякою конкуренцією. Ці торгівці-акули мають своїх аґентів, які виступають на ринках з товаром. Ціни на товар на чорному ринку в десять, а то і в двадцять раз більші, ніж у державній торгівлі. Товар на чорному ринку буває не масового, а індивідуального характеру, себто не може бути тут такий товар як картопля, яйця, молоко, а такий як сало, м'ясо (в кілограмах), одіж і взуття. Є окремі торгівці, які ведуть торгівлю валютою — золоті царські гроші і доляри переводять на совєтські гроші.

Цей ринок, як ми вже зазначали, переслідується совєтською владою, але він не зменшується, а навпаки — є часи, коли навіть і побільшується. Совєти не думають задовольнити потреб своєї людности у споживчих продуктах, одежі і взутті, а тому чорний ринок має всі підстави для свого існування.

А взагалі — чорний ринок в СССР є єдиний і безперечно правдивий показник економічного стану життя країни. Чорний ринок в СССР — це неодмінна частина всієї комуно-московської системи.

З матеріялів про голод в Україні

Б. Т.

Призабуті злочини Москви

(Продовження)

(2)

Винищення худоби. В 32-му числі Нансенівського »Information« є цифрові дані про зменшення кількости худоби в Україні у зв'язку з голодом і неврожаєм. Нижче наводимо з одної таблиці (на якій подана статистика робочої худоби) лише загальні цифри:

Губернія:	Рік:	Коней:
Донецька	1921	506.934
	1922	205.294
Катеринославська	1921	446.691
	1922	210.045
Запорізька	1921	508.562
	1922	205.302

Зменшення рогатої худоби теж було помітне. Для чотирьох вищенаведених губерній загальна кількість худоби (коней, рогатої та іншої свійської) зменшилася за 1921-22 рр. з 9,708.900 на 5,419.000.

Щодо Одещини, то Місія Нансена подає у своїх »Бюлетенях« відомості про зменшення кількости худоби за 1921 рік (від початку до осени), з яких видно, що до початку »справжнього голоду« населення вже було примушене зужити більше як половину свиней. Загинула майже третина коней і волів і почалося зменшення числа молочної худоби.

Вивіз хліба з голодної України. На грудневому з'їзді совєтів, нарком земельних справ України Клименко дав такі дані про збір урожаю в Україні в мільйонах пудів (Харк. »Вісті« від 13 грудня 1922 р.):

Роки:	1916	1921	1922
Лісо-степова Україна	565	230	454
Степова Україна	488	47	183
Ціла Україна разом:	1.053	277	637
У відсотках:	100 %	26 %	61 %

Останні цифри щодо врожаю 1922 р. без сумніву збільшені, принаймні на 20 %, з мотивів т. зв. казенного оптимізму.

Цей самий Клименко подав такі відомості про кількість реквізованого в селянства в Україні хліба до 1-го грудня 1922 р.:

В лісо-степовій Україні	72 міль. пудів
У степовій Україні	18 " "
Разом	90 міль. пудів

А до кінця продкампанії очевидно реквізовано було щонайменше 150 міль. пудів.

Беручи пересічно споживання хліба одною особою 18 пудів річно, а населення України вже лише 20 міль. осіб, то одержимо 360 міль. пудів потрібних для прохарчування до нового збору. Мізерна решта зерна ледве чи вистачала на засів у 1923 році.

Дещо пізніше, в лютому 1923 р., Харк. »Вісті« (ч. 49) писали у вступній статті досить одверто про дальше тривання голоду:

»З півдня України, особливо із Запоріжжя, останніми часами надходять тривожні вістки про поширення голоду серед населення. В низці волостей зареєстровано голодові смерти. В особливо тяжкому стані опинилися незаможні селяни та сільська інтеліґенція«.

А поруч із цим, у цьому самому числі цього офіціозу харківського »уряду« подається вістку про намагання совлади вивозити хліб з голодної України, цим разом уже не лиш до Москви, але й до західньої Европи:

»Цими днями до Харкова приїде торговельний аґент УССР з Берліну, Боєв, який разом із Новаковським їздив із спеціяльною місією до Лондону на доручення Красіна. Приїзд Боєва сполучений з організацією експортових операцій хлібом з України з огляду на те, що на европейських ринках помітне особливе зацікавлення (??) українським хлібом« (»Вісті«, ч. 79., 1923).

В дійсності жодного зацікавлення українським хлібом на европейських ринках тоді не було. Европа мала досить хліба, і то дуже дешевого із Сполучених Штатів Північної Америки та Арґентіни. Але Москва потребувала тоді закордонної валюти, а тому намагалася за безцін кидати на европейські ринки, видертий від вимираючих з голоду українських селян, хліб. Для цього висилав тоді Ленін до Лондону »червоного купця« Красіна. Новаковський, фіґурка менше знана від Красіна, скінчив Київський Комерсійний Інститут і написав велику працю про Панамський канал (властиво про значення цього каналу для виміни товарів на світових ринках).

Дня 31 січня 1923 року в Харкові відбулася під головуванням Нансена нарада представників »українського« совнаркома і президії ЦИК-а про організацію боротьби з голодом та наслідками неврожаю. Раковський на тій нараді зазначив, що тепер одна третина України охоплена голодом більшою мірою, ніж Надволжя в 1921 році.

Наркомпрод України вирахував, що загальна кількість дорослих і дітей, які слід було б годувати, щоб урятувати від голодової смерти буде виносити в квітні 1923 р. — 5,640.000 осіб.

Наркомзен одержав з голодних губерній України відомості про те, що половину насіння, надісланого для засіву, довелося видати для голодуючих. (»Вісті«, 1-го лютого 1923 р.).

Херсонський повітвиконком звернувся до Харкова і Москви телеграфічно з проханням про негайну допомогу голодним По селах і містечках щодня нові випадки голодової смерти. Крадіжки та грабунки досягли неймовірних розмірів. Склади і запаси вичерпані, підвезти хліба не можна з причини скороченого залізничного руху. Херсон переповнений голодними селянами.

Те саме діялося в Миколаєві. Уповноважений Комісії »Наследгол« повідомив на засіданні Харківського совнаркому про жахливе становище міста Миколаєва: Хліб цілковито зник з вільного продажу. Заможні гро-

мадяни годуються рибою, яку купують у рибалок за високу ціну, неприступну для пересічної людини та урядовців. Вулиці переповнені громадянами, що жебрають, і селянами, що прийшли до міста з околиць і сподіваються тут одержати допомогу від уряду. Випадки голодової смерти в порті й місті стали звичайним явищем. Комунальні харчові крамниці охороняє військо. Приватні пекарні зачинено. Ринки опустілі. В місті щодня чекають погрому комунальних торговельних підприємств.

В Одесі було те саме. Уповноважений Місії Нансена повідомляв з Одеси: »Харчовий стан у місті та губернії щодня гіршає, залізниці не можуть перевезти ані хліба, ані насіння. Мешканці околиць цілими днями ходять по центральних вулицях, просячи хліба. Смертність дітей менше 12 років — страшна. Треба за всяку ціну вислати до Одеси хліб морем і вислати на села рухомі їдальні й лікарські загони. Пересип та Молдаванка стали огнищами пошестних хвороб. Санітарна комісія пропонує оточити обидві ці місцевості санітарним кордоном. Совєтська влада не робить нічого для боротьби з голодом«. (За »Information« Нансена).

Те саме було й на Катеринославщині. Губерніяльний комітет компартії надіслав до ЦК РКП таку заяву:

»В губернії вже третій місяць лютує якнайжахливіший голод, з наслідками якого місцева влада не має сили боротися. Селяни й мешканці містечок силоміць позабирали з харчових складів насіння, приготовлене для засіву. Всюди шириться пошесть черевного тифу та шлункові хвороби. Дитяча смертність зростає неймовірно. Є села, в яких дітей до 10 років уже зовсім нема. Скрізь по губернії збільшуються грабунки. В'язниці переповнені здичавілими вбивниками, грабіжниками. По селах вештаються озброєні ватаги, які грабують заможних селян, кооперативні крамниці й товарові склади залізничних станцій. Припинення праці на заводах створило величезні кадри безробітних, які не хочуть їхати на місце свого постійного побуту й вимагають від уряду хліба. Ми примушені їм давати, щоб лише не було розрухів. Поміж членами компартії помічається упадок духу. Зареєстровано багато випадків масового ухилення від одповідальних призначень та вихід із партії. В інтересах самої партії ми просимо негайно звернути увагу на стан губернії та, хоч би частинно, ліквідувати зазначені нами явища« (Харк. »Вісті«).

Звироднення дітей. »Бюлетень« Місії Гувера АРА (ч. 32., січень, 1923 р.) на стор. 67-мій уміщує замітку про спостереження над звироднінням дітей у Києві — короткий звіт медичної комісії АРА про фізичний стан дітей — годованців притулку АРА в Києві.

»За той час, коли діти годувалися в наших притулках, 96 % їх збільшилося на зріст на 1,7 см., 68 % збільшилося на вазі на 3,3 кгр. пересічно. Крім того, наші спостереження свідчать про те, що фізичний розвиток дітей дуже гальмується. так, напр., 6-тирічні хлопці важать пересічно 3,7 кгр. нижче нормальної ваги, а це становить 20 % їхньої нормальної ваги. (Не даром певний совєтський професор у журналі »Наука на Украине« вихваляє під небеса совладу за те, що нарешті, лише при тій спасенній владі, наука дозріла до того, що встановила при якому зменшенні ваги люди починають умирати — при утраті 33 % своєї нормальної ваги! — прим. Ред.). Хлопці 8-ми років важать на 4,5 кгр. нижче нормальної ваги. Те саме помічено щодо ваги підлітків 13-14 років. Запізнене

зростання не менш яскраво кидається увічі — 8-мирічні хлопці мають зріст нормальних 6 ½-річних дітей.

Перегляд дівчат дає таке ж враження. Тринадцятирічним бракувало аж 11 см. до нормального зросту, а щодо ваги, то їм бракувало 6 кгр. Чотирнадцятирічним дівчатам бракувало навіть 9 кгр. ваги.

Порівнюючи ці дані із спостереженнями, винесеними з інших країн, а саме із студіями Шлезінґера про вплив війни та блькади 1914-18 років на фізичний стан німецьких дітей, ми побачимо, що максимальне запізнення дитячої ваги досягало в Німеччині порівнююче малої цифри — півтора кгр., а зріст різнився від нормального на 2-3 см.

На основі пізніших спостережень того ж таки Шлезінґера, зібраних 1921 року, німецькі діти, завдяки рішучим заходам щодо збільшення їхньої їжі, певною мірою осягли той рівень фізичного розвитку, на якому стояли діти того самого віку в довоєнну добу. Тим часом доводиться констатувати, що в київських дітей (особливо у старших груп) помічається таке велике запізнення у вазі та зрості, що їм не далеко до того моменту, коли буде втрачена остання можливість привернути страчений нормальний фізичний стан навіть при умові інтенсивного годування.

Крім того, 90 % оглянутих дітей мали збільшені горлові залози — симптом туберкульози (30 % дітей із збільшеними горловими залозами виявляють нахил до туберкульози), а 40 % були дуже анемічні й потребували спеціяльної опіки. Упадок і погіршення їхнього фізичного розвитку були аж надто яскраві. (За »American Relief Administration Bulletin«, ч. 32., January, 1923).

Француз про становище дітей в Україні. Післанець французького комітету допомоги дітям, знаний філософ професор Етієн Жільсон, описує в часописі Міжнароднього Червоного Хреста (жовтень, 1922 р.) свої враження з подорожі по Україні і змальовує при тому становище дітей:

»Як тільки вступаєш на українську територію, відразу почуєш біль за нещасних маленьких дітей. На кожній залізничній станції зустрічаєш безхатніх дітей, яких життя можна порівняти хіба що з життям собак-волоцюг у Франції. Починаючи від серпня 1921 р. Олександрівська, Донецька та Катеринославська губернії жорстоко голодують. У січні 1922 року почали голодувати Миколаївська та Одеська губернії. Але, що найгірше, Україна все ж таки не була визнана російським урядом за країну, що голодує! Щобільше: звичка Росії дивитися на Україну, як на невичерпне джерело, так глибоко вкорінилась у центральному уряді, що цей останній вивозить хліб з українських губерній для »голодних на Волзі«.

Описуючи далі недолю безпритульних дітей по різних місцевостях України, Жільсон так, між іншим, описує Полтавський двірець:

»Одне з найбільш жахливих видовищ, яке доводилося чужинцеві бачити в Україні — то був залізничний двірець у Полтаві. Колії його цілком покриті жінками і дітьми з розпухлими ногами, з роздутими від ужитку на їжу відкидків черевами; перед розгойданим морем тих, так жорстоко покривджених долею, мандрівник віддає їм спершу всі свої харчові запаси, а згодом, зневірений в успіху свого вчинку, замикається у своїм переділі, щоб не чути лементу дітей, які просять хліба, спускає завіси вікон, щоб більше не бачити цих малих, простягнутих угору рученят,

Ми маємо лише 25 серпня, ще тепло. Коли ж надійдуть пошесті разом з першими осінніми дощами та морозами, то всі ці діти будуть засуджені на смерть. Ця безмірна недоля українських дітей є безпосереднім наслідком голоду. Тепер, коли завітати до села, що було в 1921-22 рр. навіщене голодом, можна без вагання прийти до висновку, що новий голод от-от розпічнеться, так само тяжкий, як торішній, але подекуди ще з гіршими наслідками. Я міг докладно оглянути такі села, як Дальник, Татарка, Куяльник та Усатово. Ті села лежать від Одеси в різній віддалі, від 8 до 20 верст, але брак транспортових засобів спричиняється до того, що до цих сіл тяжко дістатися.

Всюди між Одесою і цими селами зустрічаємо великі простори незораної землі. Краєвид дає враження осамітненої пустелі, лани не були засіяні, або були засіяні чи занадто пізно чи непридатним (для тутешнього підсоння) насінням. Просо росте не вище десяти сантиметрів, кукурудза ріденька, погано зійшла та спалена червневою посухою; на бурякових полях лиш де-не-де видніє кілька кволих кущиків, а збір пшениці та жита був дуже поганий. Коли приїдеш до села, то помічаєш, що більшість хат зруйнована, але ці спустошення спричинені не війною, а голодом. Продавши худобу, мертвий реманент, навіть убрання, щоб купити трохи муки, селяни почали продавати двері, вікна, дахи всіх тих хат, мешканці яких повимирали, а згодом почали це саме робити із своїми хатами, щоб напалити піч, чи продати дещо в Одесі.

В Куяльнику, напр., лишилося (кінець серпня 1922 р.) лише 190 будинків з 320, які були до часу голоду. По селах майже не видно жодних ознак життя — навіть псів та котів усіх поїджено, коней лишилось так мало, що засів став майже неможливий.

В Дальнику, де перед двома роками було 3.000 коней, лишилося не більш 150. По інших селах таке саме становище й цим пояснюється хоч би й те, що в такому, напр., Усатові де раніш було засіяних 19.000 десятин, тепер засіяно лише 5.800 десятин.

Мешканці, яких я розпитую, та сільські представники влади пояснюють мені, що ця країна цієї зими буде засуджена не лише на голод, але що вона буде цілком безпорадна перед морозами, бо палива вже тут зовсім немає: нема ані дров, ані вугілля, а руїна транспорту не дає можливости їх привезти. Зрештою, селяни такі вже збіднілі, що все одно не могли б купити палива...

При таких умовах не тяжко собі уявити, що буде з дітьми. Населення десяткують голод та пошесті. В Усатові від 1-го квітня 1922 р. з 1419 мешканців вмерло 331. В Куяльнику, де 1921 р. було 808 дітей, тепер лишилося тільки 404, з яких 145 є круглими сиротами, а у 80-ти умерли мати або батько.

Ті, хто ще живі — маленькі скелети з очима, що палають, з розпухлими черевами. Не можна гадати, що вони переживуть іще цю зиму. Я часто знаходив двоє або троє дітей, які ховалися по опустілих хатах і чекали там своєї смерти«. (Etienne Gilson, Revue Internationale de la Croix-Rouge, Geneve, Octobre 1922).

Другий післанець чужоземних допомогових організацій, Десона, дав у тому ж часописі ще перед тим (червень, 1922, стор. 469-486) відомості про стан по селах у Запоріжжі:

»Я був також у селі Лоцманській Камінці, 12 верст від Катеринослава, на березі Дніпра. Давніш це було заможне село з 5.000 мешканців, які добре заробляли, лоцмануючи на порогах. Тепер нікому не потрібні лоцмани — на Дніпрі вже давно не видно плотів; крім того, поганий урожай примусив багатьох селян залишити свої оселі й податися у світ за очі й таким чином населення зменшилося на 1.000 осіб.

Наш віз їхав полями, які тяглися аж до обрію, більшість яких не була засіяна. Нема пшениці, натомість буйні буряни. Часто на дорозі зустрічаємо кінські кістяки. В далечині бачимо селян, що, за браком коней, спряглись, щоб волокти невеличкий плуг і силкуються принаймні так заорати ґрунт. За нашим возом, як він зближається до села, біжать звідусіль діти...

На 1.000 господарств у Лоцманській Камінці лишилося тільки 23 коней та й ті виглядають неначе тіні.

Я хотів ще завітати до Херсону, але мені забракло часу. Моя подорож яскраво мене переконала в тім, що в більшості дитячих притулків діти вмирають від недостачі харчів. Я виїхав з України пригнічений усім тим, що там бачив, пригнічений моїм безсиллям хоч чимось допомогти тим нещасним малим істотам, які просили в мене хліба, якого більшість наших дітей ніколи не їла б.

Я хотів показати цілій Європі всю глибину нещастя, яке скоїлося з Україною. Оці сотки тисяч дітей, які часто скидаються на живих мерців і простягають до чужинця малі рученята, чекаючи від нього допомоги. Мені здається, що причина нашої бездіяльности в тому, що всі ці страхіття відбуваються десь там, далеко, а скарги і сльози голодних не досягають до нашого вуха, а проте ці благальні голоси існують. Я чув їх сам, вони дзвенять умоїх вухах«. (Dessonaz, Revue Internationale de la Croix-Rouge, Juin, 1922).

Перший із згаданих авторів, проф. Жільсон був, між іншим, також і на Волзі й сконстатував, що там діти перебувають у значно кращих умовах, аніж в Україні. Хліба вистане їм на довший час, є паливо й селяни не нищать своїх хат так, як це робили тоді в Україні. Був навіть момент, пише Жільсон, коли »ми постановили були зліквідувати всю справу допомоги дітям на Волзі, де можна було сяк-так обійтися без чужої допомоги, щоб усі кошти кинути на Україну, де діти цілковито засуджені на смерть. Але перемогли сторонні міркування — так не хотілося руйнувати чудового апарату допомоги дітям на Волзі, створеного п. Вебстером, що по кількох нарадах делеґати Міжнароднього Комітету Допомоги Дітям, після певних вагань, постановили залишити дітей в Україні в тому стані, в якому вони є, а чудовий апарат залишити таки по старому на Волзі...«

Враження англійки. Англійський ліберальний щоденник »Manchester Guardian« 24 січня 1923 р. помістив враження англійської представниці допомогових товариств, пані Елли Анкер:

»Мій потяг з Москви приїхав до Харкова, столиці України, ще в півтемряві листопадового ранку. Платформа станції була вкрита купами ганчірок. Коли потяг зупинився, ганчірки почали рухатися і я загубилась у юрбі тіней, жебраків, істот з дикими хорими очима, які просили

піднести мій баґаж. Тисячі їх лежали на платформі, по чекальнях, на східцях, усюди, притискаючись одне до другого, тремтячи з голоду та пропасниці. Нарешті я знайшла совєтського урядовця з червоною зіркою й тільки тоді почула себе поза межами небезпеки. Він узяв мою валізку й ми пішли посеред ганчірок, обережно промощуючи собі шлях, щоб не ступити на маленьку ручку чи ніжку під лахміттям.

Я пішла з панею Десона, швайцарською лікаркою, що очолює справу міжнародньої допомоги дітям, до одного урядового дитячого притулку.

Ми прийшли туди перед обідом і діти купчились на сходах, що проводили до величезної холодної їдальні. Яке видовище! Це були не діти, а скелети, мовчазна юрба, що обережно посувалась наперед, неначе боячись насильства над собою. Їх голови здавались неприродно великими на тоненьких шийках, у багатьох помітні ознаки голодових хвороб.

Їх старечі обличчя — старечі від мук — намагаються усміхнутися, але можуть лише тупо дивитися. Але ці діти ще в кращому стані, ніж інші.

Я проходила по кімнатах, де лежать діти. На перший погляд вони виглядають краще від других. Справді в них були червоні щоки, але це тому, що вони розпухли в останній фазі голоду.

Вони вмирали чи то з голоду, чи то від голодової туберкульози чи тифу. Одне маленьке дівча гралося обривком червоної стрічки — єдина ознака дитячости в цьому мертвому домі.

— Чи ви вірите, що їх можна врятувати? — спитала я п. Десона.

— Так, коли уряд зможе утримати дитячі будинки. Але хліба стане не довше, ніж на два місяці, а що буде опісля? Холод та голод збільшуються з кожним днем. АРА і Місія Нансена примушені закривати або обмежувати свої їдальні та притулки. Дуже прикро, що в пресі появляються фальшиві відомості про урожай цього року, який ніби то може дати можливість ліквідувати голод. Ми вже примушені думати, що цьогорічний голод в Україні буде ще тяжчий, ніж був торік.

З представником УМСА, данцем, доктором Лянґе, ми пішли до студентської їдальні на 2.000 осіб. Студенти дуже потребують убрання та взуття. Особливо студентки. Убранням та взуттям вони користуються на комуністичних підставах і по черзі залишаються вдома...« (»Manchester Guardian« 24 січня 1923).

(Далі буде)

* * *

Єтген Плужник (1898-1936)

* * *

Вечоріє. Мла стає на морі...
Тихше б'ється море в береги...
Гаснуть звуки. В їх безладнім хорі
Ще чутніша тиша навкруги.

О, провістнице німої ночі,
В присмерковій явлена добі!
Хто ж з живих до тебе не охочий,
Подих вічний чуючи в тобі?

Ринь же, звуки гасячи вечірні,
На принишклу землю звідтіля,
Де в безодні вічности безмірній
Світотвору тиша вигримля!

Совєтські вчені про атомову зброю

Інж. Д. Шалдій

Підготовка до атомової війни

В СССР досліди совєтських учених над атомовою зброєю зберігаються у великому секреті. Про совєтську атомову зброю, крім загальних стверджень, совєтська преса майже нічого не пише. Лише час від часу можна в ній вичитати деякі погляди совєтських військовиків на застосування атомової зброї. Зате військова публіцистика СССР досить багато пише про американську атомову зброю і її наслідки. На думку совєтських військових крутів сучасне вишколювання військ та маневрування в умовах застосування атомової зброї, поступово зміняють погляди на стару військову тактику і вишукують для неї нові форми.

»Американським аґресорам час уже забути, що тільки вони одні є монополістами посідання атомової бомби. Продукування в СССР атомової і водневої зброї вводить нові фактори щодо рівноваги військових сил. Посідання совєтськими військами атомової зброї — це чинник, який у самому змісті зміняє співвідношення військових сил у світі« — Так пишуть совєтські військові публіцисти.

Совєтські спеціялісти в дослідах атомової зброї твердять, що при однакових можливостях застосування атомової зброї перемогу осягне той, чия стратегія й тактика будуть більше відповідати новим умовам виконання бойових дій Атомова зброя значно підвищує оперативно-тактичні можливості військ. Наступаючі війська можуть проломити оборону й значно піднести темпи бойової операції. Зате війська, що обороняються, можуть більш стійко виконувати свої завдання і їх контрпідготовка буде ефективна. Звідси виникає проблема максимального використання вислідів дії атомової зброї. Але разом з тим постає дуже поважна проблема, як захистити війська перед нею.

Авіяція — один із засобів атомового удару

Зрозуміло, що одним із головних середників атомового нападу є літаки. В совєтському генеральнім штабі твердять, що в сучасних умовах протиповітряної оборони, через захисне кільце в повітрі можна прорватися тільки такими літаками, які мають шалену швидкість лету та високу »стелю«. Для таких цілей в першу чергу надається швидкісний реактивний бомбардувальник. Літаками — носіями атомових бомб — можуть бути використані також літаки стратегічної і тактичної авіяції. Літаки стратегічної авіяції призначаються для атомових ударів на важливіші об'єкти, які розташовані в тилу — промислові центри, військові споруди і т. п. Літаки тактичної авіяції призначаються для атомових нападів на об'єкти, розташовані в оперативній і тактичній глибині.

Совєтські військові спеціялісти не пишуть і не оголошують у своїй пресі, якої конструкції чи кляси призначені в них літаки для атомових нападів. Але з їхньої преси можна деякою мірою догадатися. До них належать: винищувач »ЛАТ-3«, озброєний атомовою ракетою. Швидкість лету ракети 250 мет. на секунду. Новіша конструкція ракет досягає лету

300 мет. на секунду. Ракета-атомоносець »М-1« має »стелю« (найвища височина лету над землею) 8 тис. метрів. Довжина ракети 4,5 метри. Бомбардувальники: »ТУ-140« і поліпшений »ТУ-150«. Літак з реактивним двигуном — »ДФС-346«. Швидкість його більша від звуку і досягає 1.200 кілометрів на годину. Крім цього, атомовою зброєю тепер озброєні літаки »МІҐ-15«, »МІҐ-17«, ракета »М-100« (це поліпшена ракета типу »М-1«), яка осягає висоту (»стелю«) 10 тис. метрів. Ракетово-атомовою зброєю керує »Спеціяльне Управління ракетовою зброєю« під начальством генерал-ляйтенанта А. С. Яковлєва.

На думку совєтського генерального штабу і найвищого керівництва совєтськими авіяційними військами, літаки США »В-29« і »В-50« можуть брати на себе величезний вантаж. Але вони не придатні як літаки-носії атомових бомб. Максимальна їхня скорість 590-620 км. на годину; висота лету (»стеля«) практично досягає 11 тис. метрів. Американський літак »В-36« може осягнути швидкість 700 км. на годину. Його вага 163 тонн, тактичний засяг дій — 5.500 км. Літак хоч і має потужне озброєння, але його швидкість все ж таки мала, а маневрування недостатнє. Його дуже легко в повітрі пошкодити зенітною артилерією та літаками-винищувачами. Великі надії покладає США на літак »В-47«. Його швидкість 960 кілометрів на годину. Максимальний тактичний радіюс дій з бомбами, вагою 4.500 кгр., досягає 2.500 км.; »Стеля« — 13.700 метрів. Тепер у США звертає велику увагу літак »В-52«, з швидкістю до 1.000 км. на годину. і радіюсом дій до 5.000 км.

Совєтські військово-повітряні сили звертають особливу увагу на збільшення радіюса дій літаків. Повітряне постачання літаків пальним дуже пильно в СССР досліджується і опрацьовується.

Готуючись до аґресивних дій проти західнього світу, совєтське військове командування покладає великі надії на легкі бомбардувальники та бомбардувальники-винищувачі. Але літаки такого типу можуть на собі »нести« атомові бомби лиш малого калібру, що зовсім не задовільняє руїнницьких намірів Москви. Тепер в СССР провадиться інтенсивна праця в напрямі збільшення бомбового навантаження винищувачів-бомбардувальників та легких бомбардувальників. Совєтські військові кола на вузьких військово-технічних нарадах широко обговорюють питання про зміну тактики в діях бомбардувальної акції. Такі зміни спрямовані на зменшення літаків в складі бойових груп бомбардувальників. Совєтські спеціялісти схильні до погляду, що більш раціонально здійснювати атомові напади невеликими літаковими з'єднаннями, у складі 10-12 одиниць, серед яких буде знаходитися 1-2 літаки-носії атомових бомб. У тактиці авіяції робляться деякі зміни. На військових маневрах в кінці 1954 року совєтська авіяція діяла вже невеликими з'єднаннями, серед яких були і літаки-носії атомових бомб.

Зрозуміло, що совєтські військові кола генерального штабу багато справ засекречують, але навіть ті скупі й короткі відомості про підготовку совєтської авіяції дають можливість робити висновки, що в СССР посилено провадиться підготовка військово-повітряних сил до атомових нападів. Напрям їхній — великі міста, з потужно розвиненою американською індустрією на терені США, острови Великої Брітанії і Західня Німеччина.

Совєтське військове командування ураховує також, що західньо-європейські військові атомові бази вже в перші години війни діятимуть проти СССР. Але за московськими обрахунками, військові сили США ще не мають готових таких ефективних бомбардувальників, як, напр., »Камбера«, які могли б проломити совєтське повітряно-оборонне коло на кордонах СССР. »Американські бомбардувальники з атомовими бомбами, — пише »Красная Звезда« — можуть долетіти до кордонів СССР. Але заглибитися в територію СССР вони не спроможні«. Совєтське військове командування докладає величезних зусиль для створення військових літунських атомових та ракетних баз на Далекому Сході і безпосередньо поблизу кордонів Західньої Европи. Дуже потужні совєтські літунські бази розбудовані на морському побережжі Далекого Сходу, ведуться посилені праці в Арктиці і вже розбудовані бази на побережжі Балтицького моря і в Східній Прусії. На Балтиці, в Польщі та Східніх Прусах знаходяться ракетоустаткування, які пристосовані до атомових дій і можуть за декілька хвилин обстрілювати Англію, північне Норвезьке побережжя, кордони Франції і Західню Німеччину.

Особливості дій атомового вибуху

Відомо, що головним руйнуючим чинником вибухової дії атомової зброї є хвиля удару, світляне промінювання і радіоактивне зараження місцевости. Для міст і більших скупчень населення дія тих факторів має особливо загрозливе значення. Треба брати до уваги те, щоб з найменшою витратою сил і матеріяльних середників знайти захист для людей, а також скоротити засяг руїнницької дії атомового вибуху. Атомові бомби, що їх скинуто над Гірошімою і Нагасокі (Японія) вибухли на висоті 600 метрів над поверхнею землі. Потужність кожної бомби кількістю виділеної ними енергії дорівнювала приблизно вибухові 20 тисяч тонн тротилу. Найбільш небезпечна під час вибуху атомової бомби є хвиля вибухового удару. Вона не тільки найгрізніше руйнує різні споруди, але також вбиває дуже багато людей.

Засяг і ступень руйнування будівель у першу чергу залежать від того, як міцно сконструйовані будівлі. Чим міцніша конструкція будівлі, тим більший її спротив ударній повітряній хвилі.

На думку совєтських військових знавців атомової зброї, найменш міцними й нестійкими супроти атомового вибуху є дерев'яні будівлі. Руйнування дерев'яних будівель у Японії під час атомового вибуху спостерігалося на віддалі 3.000–4.000 метрів від центру вибуху. Велику видержливість супроти атомового вибуху виявили цегляні одноповерхові будівлі, але найбільш міцними виявилися залізобетонові споруди з міцним залізним кістяком. Окремі залізобетонові будівлі, а також протибомбардувальні сховища найбільш надаються для охорони під час повітряного атомового вибуху. Як знаємо, в СССР розпочалася епідемія будування дво- або триповерхових будівель залізобетонової конструкції із сталевими каркасами (кістяками). ЦК КПСС з того приводу ухвалив навіть спеціяльну постанову, а в РСФСР (особливо в Москві), частково в Україні і Білорусії швидкими темпами будуються заводи залізобетонових конструкцій. Стає зрозумілим, чому в СССР вже в цьому році будівництво будинків переводиться на залізобетонову конструкцію. Підготовка до про-

тиатомової оборони провадиться на широку скалю. При проектуванні таких будівель, проектуються також і бомбосховища. Крім цього, за останній час у товариствах ДОСААФ посиленно провадиться протипожежне навчання. Організуються з цивільного населення спеціяльні військові протипожежні команди. Це все робиться тому, що під час атомових вибухів виникають великі пожежі. Причиною є безпосередня дія світляного промінювання та руйнування печей, газопроводів, коротке напнятя електричних дротів і т. д. Для людей, що заселюють міста й села найбільш небезпечними є повітряна хвиля удару і світляне промінювання. Вони ушкоджують людей прямими і побічними діями. Особливо велике ушкодження для людей викликають побічні дії повітряної хвилі вибуху. Поранення людей відламками зруйнованих будівель відбувається на досить далеку віддаль від центру вибуху. Наприклад, поранення населення міст Нагасокі і Гірошіми відламками із будівель спостерігалися на віддалі 2.000 метрів від центру вибуху, а безпосередня дія повітряної хвилі вибуху була лише на 750 метрів. Проникливість радіяції фактично особливого значення не мала. Кількість смертних випадків викликаних променевою хворобою коливається від 5 до 15 % із загальної кількости всіх забитих.

Совєтське військове командування заявляє, що атомовий напад на міста СССР не є дуже загрозливий, якщо будуть добре зорганізовані протиатомова оборона і захист. Великі жертви викликає раптовість атомового нападу. В СССР тепер стало переводяться атомомові сполохи серед цивільного населення, а спеціяльні інструкторські команди ДОСААФ-у вчать населення, як захиститися перед атомовим нападом під гаслом: »Атомовим нападом ворог нас е заскочить. На напад відповідаймо подвійним«.

Бомбардування з великої височини

Підготовляючись »на удар відповісти подвійним«, Москва звертає дуже пильну увагу на бомбардування атомовими бомбами з великої височини. Ми вже згадували, що застосування атомової зброї, потужну сучасну протиповітряну оборону і так звані повітряні панцерні паси можна поборювати тільки розвиваючою якнайбільшу швидкість авіяцією на великій височині. При сучасних середниках протиповітряної оборони, літаки вже не в стані пікірувати до землі так, як це відбувалося під час другої світової війни. Літаки мусять бомбардувати з великої височини, яка досягає тепер 8-10 тис. метрів т. зв. »стелі«. Совєтське військове командування вже майже рік тренує власні літунські сили в бомбардуванні з великої височини. Сучасне озброєння літаків наймодернішими технічними приладдями уможливлює бомбардування з найбільшої височини »стелі«, але під час лету на великій височині курс (напрям) лету не такий стійкий, як на малих чи середніх височинах. Це вимагає дуже докладного керування літаком під час націлювання, а тому сама акція досить ускладнена. Щоб вишколити літунство бомбардувати з великої височини, совєтське командування настирливо тренує його в бомбардувані з середньої височини. Сучасне візуальне (оптичне) приладдя, яким користується совєтське літунство, сконструйоване і виконане спеціялістами німецької фірми »Цейс«. Вони були вивезені зразу ж по другій світовій війні до СССР. Літунів спочатку учать бомбардувати, за допомогою візуальних

приладів, бачені цілі, а потім переходять до тренування, за допомогою радіолокаційного приладдя, в бомбардуванні небачених об'єктів. Головною передумовою для тренування в бомбардуванні з великої височини, совєтське командування уважає неперервність у навчанні при використовуванні різних націлюючих приладів. Літунство тренується для масового, групового і поодинокого бомбардування. Найбільшу увагу присвячується тренуванню в бомбардуванні з-поза хмар, ночами, під час зливи чи снігопадів. У зв'язку з тим, що під час бомбардування в повітрі виникають різні радіотехнічні перепони, в СССР, під час практичного навчання, на поліґонах установлена спеціяльна апаратура, яка ускладнює перебування літака в повітрі, дезорієнтує літунів і механіків та викликає в повітрі низку радіобур. Все це спрямоване на те, щоб літун навчився бомбардувати в найскладніших умовинах лету.

Бойові дії наземних військ

На думку совєтського генерального штабу, велика рухливість та маневрування наземних військ забезпечують використовування вислідів, виникаючих у зв'язку з застосуванням тактичної атомової зброї під час бою. Чим менше часу буде витрачено військами для виконання свого завдання після атомового удару, тим скоріше можна буде обмежити ворога для здійснення контрзаходів. Лише велика рухливість військ на полі бою в спромозі забезпечити їм швидке маневрування, щоб розчленувати бойові з'єднання в цілях захисту від атомового удару противником. Рухливість забезпечує і швидке скупчення військ для короткого сконцентрованого удару під час атаки при наступі та контратаки при обороні.

В умовах застосування атомової зброї, на думку совєтських атомознавців, військо виконуватиме бойові дії в таких розчленованих бойових порядках, які забезпечуватимуть максимальне збереження живої сили (людей) і техніки та дозволяли б з великою ефектовністю виконувати поставлені завдання. Навіть воднева бомба не вчинить великих руйнувань і ушкоджень військам, якщо війська будуть максимально розчленовані на найменші бойові одиниці й групи та будуть здисципліновані.

На думку совєтських військових спеціялістів, військо треба розчленовувати до батальйонів. Але бойовий порядок батальйону треба залишати нормальним, згідно військових приписів. Вони твердять, що скільки б батальйон не розчленовувався (тобто роздрібнювався б) в засягу власної смуги, яка йому призначена до наступу, однаково він не зможе уникнути поразки в засягу атомової бомби чи стрільна. Звідси висновок, що віддаль поміж батальйонами мусить бути така, що коли атомова бомба вибухне на смузі одного батальйону, не повинна зачепити смуги другого, сусіднього батальйону.

Московські військові кола дотримуються думки, що батальйон — це військова одиниця, на яку буде покладено весь вантаж виконання бойових завдань. Але такий батальйон мусить ґрунтовно відрізнятися від організації сучасного батальйону. Він мусить бути переозброєний, більше рухливий і мати найліпші середники зв'язку. В СССР уже приступлено до організації низки батальйонів нового типу і складу, а командири батальйонів проходять прискорений курс перекваліфікації.

З матеріялів українського підпілля

С. Ф. Хмель

Українська партизанка

Найчастішими формами партизанської боротьби є — наскоки, непокоєння, засідки, диверсія.

Наскоки

Наскоки це плянові несподівані напади з обмеженою метою (знищення об'єкту, викурення ворога з його місця перебування, здобуття магазину, тощо). По закіченні наскоку відділ скоро відступає.

Повстанські відділи примінюють наскоки часто, бо цей рід партизанської боротьби найбільш ефектовний. Наскоки завдають великих втрат ворогові, а сталі алярми і поготівля його виснажують. До наскоку відділ мусить бути основно підготовлений. Командир перед наскоком опрацьовує потрібний плян акції:

— територіяльне положення об'єкту наскоку, замасковані підходи, в сусідстві ліс, луги, гаї, яри;

— близькість ворожих скупчень;

— розвідочні матеріяли, зібрані на підставі цивільної і військової розвідки про сили та розташування ворога;

— свої сили, допоміжні та вогневі засоби;

— визначення вихідного положення (коли відділ був розчленований);

— завдання для кожної сотні, чоти вогневих засобів (тяжким скорострілам і гранатометам);

— забезпечення крил і доріг від місць ворожих скупчень та райцентрів;

— накази, розпізнавчі знаки, клички та сиґнали;

— зв'язки між сотнями, чотами і командирами;

— визначення місця збірки по закінченні наскоку, додаткові місця на випадок можливого розбиття;

— початок та закінчення акції;

— командир і його заступник та їх місце перебування;

— Санітарний пункт.

З засади наскоки переводяться вночі. Забезпеченим маршем командир впроваджує свій відділ до вихідного положення. Тут подає свої розпорядження підвладним командирам і визначує їм завдання. По розгорненні відділу, умовленим сиґналом дає знак до наступу. Відділ наступає рівночасно з кількох сторін або на кілька об'єктів. Уважати, щоб самі себе не постріляли. Просування проводиться розстрільною і перескоками. Коли відділ зайняв крайні хати, далі просувається перескоками, використовуючи рови та викурюючи ворога вогнем і гранатами. На ворога, який ставить опір — ударити гураганним вогнем. Можна підпалити запальними набоями або ракетами ті будинки, що їх ворог боронить. По знищенні ворога, на сиґнал »збірка« — відділ відступає на умовлене місце.

Коли ворога не можна викурити, а крім цього під'їзджає йому поміч, командир не вдається у фронтальний бій, але дає знак до плянового від-

ступу. Наперед відступають ті частини, що робили наскок. Забезпечення охороняє відступ ударної групи. Нераз ворог хоче оточити ударну групу і відтяти їй шлях відступу. Тоді забезпечення не сміє втікати, мусить боротись, щоб уможливити відступ ударній групі. Коли ударна група мала жертви, ранених і вбитих — не сміє їх залишити, їх треба забрати. Командир цілости і командири підвідділів повинні не допустити до паніки. Радше застрілити панікера, ніж відділ має бути ворогом розгромлений.

Приклади

Дня 7. 4. 1945 р. курінь »Скажених« ударив на залогу військ НКВД в селі Посіч. Усіх большевиків було 150. Бій тривав ніччю три години. Ворога оточено і знищено. Большевицькі втрати — 120 вбитими, від яких забрано трофеї, 16 здались живими, а решта втекла. Наші втрати — один вбитий.

Дня 28. 11. 1945 р. одна чота сотні »Змії« зробила наскок на радгосп у селі Крехівцях. Забрала 29 штук великих та 220 штук малих свиней. Там прийшло до сутички з большевиками. Впало 7 большевиків, а 10 ранених. Чота пляново без втрат відступила, забираючи здобуте.

Дня 2. 12. 1945 р. сотня »Орли« вдарила на районний центр Тисьменицю. Обстріляно і закидано гранатами приміщення НКВД, знищено воєнкомат, вибито »істребітелів«, що були на заставах, забрано магазини із шкірою. Впало около 17 енкаведистів та 30 »істребітелів«.

Непокоєння

Непокоєння — це бойові дії повстанських відділів, яких метою є тримати ворога в сталому нервовому напруженні. Непокоєння відділ переводить цілим своїм станом або розчленувавшись сотнями, чотами а навіть роями. Непокоєння більшою силою має за завдання нищити ворога, завдавати йому великих втрат у людях і матеріялі. Непокоєння більшою силою подібні до наскоків. Командир, переводячи непокоєння цілим відділом, опрацьовує плян акції подібний до пляну наскоку. Коли непокоєння переводить розчленований відділ, командир опрацьовує плян для кожного підвідділу:

— свій маневровий терен розподіляє на окремі райони;
— кожному підвідділові визначає один з районів;
— Подає завдання (наскоки, засідки, обстрілювання, диверсія);
— призначує час тривання непокоєння.

Непокоєння можна переводити рейдуючим способом, а саме: командир розчленовує курінь на сотні, (чоти), по карті визначує маршрути для кожного підвідділу. Коли курінь розчленований на сотні, то одна сотня дістає завдання перейти рейдом по границі маневрового терену, шляхом еказівки від годинника; друга сотня в противному напрямі, третя сотня по середині маневрового терену. В тому місці, де сотні з собою зустрінуться, командир плянує більшу акцію цілим куренем. По закінченні акції курінь знову розчленовується і продовжує свій рейд по визначеному маршруті.

Ця метода боротьби є дуже ефектовна, цілий маневровий терен є у вогні партизанської боротьби. Тут спалахують вогні пожарів, там чути розриви детонацій, деінде поодинокі стріли та довгі скорострільні серії. Ворог

є здезорієнтований, не знає звідки йдуть повстанці, яка є їх сила та де знаходяться. До непокоєння надаються спеціяльно заправлені командири та вишколені і відважні повстанці.

Один з родів непокоєння — це перебратись по-цивільному або в большевицький однострій, удатись до ворожих скупчень і там викликати тривогу. Наприклад, використати, що в райцентрі або в місті є гастроля театру, мітинґ, державне свято — кинути кілька гранат і пустити скорострільну серію там, де знаходяться партійні або енкаведисти. Це викликує великий переполох, а в місті довго тривають стрілянина та алярми.

Непокоєння переводиться вночі. Підвідділ, який має виконати це завдання повинен мати легкий та допасований виряд. Усі повстанці зобов'язані знати досконало терен, всі стежки, переходи, броди. На призначене місце підсуваються тихо й замасковано. На знак командира відкривають гураганний вогонь і залежно від обставин збирають трофеї і відступають. У зимі для ліпшого маскування повстанці повинні вбирати білі плащі.

Приклади

Дня 20. 12. 1944 р. сотня »Месники« вдарила на районний центр Товмач. З в'язниці випущено 45 в'язнів, зруйновано в'язницю і осідок міліції. У вуличних боях забито около 60 большевиків.

Дня 1. 1. 1945 р. сотня »Змії«, під командою сотенного Прута, та чота із сотні Гамалії напали на залогу НКВД в Рип'янці. Залога складалася із 160 чоловік. Бій тривав 8 годин. Здобуто большевицькі бункри, в яких большевики розривали себе гранатами. Убито одного капітана, двох ляйтенантів. Загально большевиків впало більше як 100.

Дня 10. 2. 1946 р. відділ УПА, під командою булавного Ревая, обстріляв приміщення виборчої дільниці в селі Грабівка. Коли червоні відповіли вогнем із скорострілів і мінометів, відділ відступив без втрат, а виборці розбіглись домів.

Засідка

Засідка це найбільш вживана форма партизанських боїв. Вона завдає ворогові великих утрат, спричинює паніку та унеможливлює свободу рухів. Для ворога засідка є тому небезпечна, бо він не знає, де вона розположена. Засідку найкраще робити в закритому терені і вночі. Можна робити й у відкритому терені та в кожну пору дня і року. Успіх засідки залежить від конспірації, від розположення і пори дня. Засідки можна робити великі — силами куреня і сотні, та менші — чотою, роєм, а навіть ланкою.

Щоб засідка була успішна, треба підібрати відповідний терен:

— Найліпше надається закритий терен з усіх сторін або з одної;

— коли з правої або лівої сторони дороги є висока стіна, а з другої — відкритий рівний терен;

— коли там, де дорога скручує з одної сторони є стіна, а з другої глибокий стрімкий берег;

— коли дорога веде через лісову поляну.

В засідці головне те, щоб ворога, який нічого не сподівається, обстріляти раптовим і зосередженим вогнем, закинути гранатами та не дати йо-

му залягти і відбиватись. Тому засідаючий підвідділ повинен підібрати для себе такий терен, з якого було б добре поле обстрілу і кудою можна б відступити на випадок, коли б ворог зайняв оборонну позицію або йому наспіла поміч. Найкраще приперти ворога до стрімкої стіни і по одному вибивати, або дати йому утікати рівним полем і косити скорострілом.

Командир підвідділу, який влаштовує засідку, повинен підібрати такий терен, щоб у ньому не було ровів, окопів, ярів і т. п. Йому треба обміркувати плян діяння, як розставити своїх повстанців, як підібрати трофеї та куди відступити.

Якою силою не переводилась би засідка, треба пляново розмістити воїків. Командир ділить свій підвідділ у залежності від терену на три групи. Одна найсильніша займає становища там, де командир плянує засідку. Вона є головною ударною силою. При ній знаходиться командир. Друга, менша, група розміщується з правої або з лівої сторони ударної групи у віддалі 100-150 м. Її завданням — повідомити командира про наближення ворога, охороняти ударну групу та знищувати бічним вогнем ворога, який заляг і боронитьсь. Третя група, розміщена позаду першої, має охороняти відступ головної і бічної групи. Другу групу можна розмістити з другої сторони дороги вправо або вліво вскіс, залежно від терену і появи ворога. В другому випадку повстанці повинні уважати, щоб самі себе не постріляли.

Практикується ще ланцюгові засідки. Вони полягають на тому, що курінь, сотня, чота розчленовується вздовж дороги на кілька підвідділів, які займають закриті становища. Коли ж ворожа колона підійде в полосу засідки, на умовлений знак всі підвідділи відкривають вогонь. Це робить колосальну паніку і так можна знищити велику ворожу силу, але треба підібрати відповідний терен та мати добре закрите поле відступу.

Щоб засідку зробити більш ефективно, можна замінувати дорогу, найкраще за мостом. Коли на міну під'їде авто і зазнає ушкодження, на інші авта, які над'їхали і затримались на мості, відкрити скупчений вогонь.

Успіх засідки залежить від пори дня і погоди. Найкращі результати осягається вночі. Тоді можна знищити більші сили ворога, який, заскочений засідкою, рятується втечею. Щоб ворога здезорієнтувати, можна примістити кілька повстанців з другої сторони дороги. Вони повинні стріляти так, щоб стріли ударної групи їх не разили. Найкраще стріляти світляними набоями або ракетами. Ворог гадатиме, що він оточений.

Буває, що ворогові над'їде поміч, тоді права чи ліва охороняюча група сковує ворога вогнем, а головний відділ, занявши добре вогневе становище, уможливлює відступ обороняючій групі. Не вільно групам панічно втікати, але лише взаємодіючо відступати.

Засідки не вдаються:

— Коли терен не підібраний;

— коли ворог завважить засідку;

— коли котрась з груп у невластивий час відкрила вогонь.

У поборюванні нашого визвольного руху, ворог часто примінює засідки. Але йому важко робити засідки на повстанців, бо не знає партизанських шляхів. Однак коли сам, або через аґентів, довідався, куди переходять повстанці, тоді дуже часто уладжує засідки. Повстанці, щоб уникнути засідки повинні конспірувати свої шляхи і часто їх змінювати.

Ворог найчастіше засідає при дорогах, стежках, на скраю поляни, на перехрестях, біля мостів, бродів, під селом, коло вівчарів. На місце засідки заходить ніччю щоб ніхто не бачив. З собою беруть сухий харч. Коли цивільний налізе на їх засідку, тримають його так довго, доки їх служба не скінчиться. На засідці сидять тихо, відповідно себе маскують, навіть убирають спеціяльні маскировки (убрання, вшиті з матерії подібної до мадярських палаток). Трапляються випадки, що повстанці, знаючи де знаходиться засідка, оминають її кількадесять кроків нижче або вище. Був такий випадок, що група повстанців мала переходити стежкою побіч поляни. Їх заінтриґував запах кольонської води. Дальше тою стежкою не пішли, але завернули і обійшли поляну з другої сторони. Коли за кілька днів вертались і зустріли вівчарів, довідались, що большевики кількадесять кроків від того місця, де повстанці чули запах кольонської води тримали засідку. Іншим разом густий туман закрив повстанців перед засідаючим ворогом

Часто приходиться повстанцям переходити терени, де ворог влаштовує засідки. В тому випадку можна пробоєм перейти загрожену полосу. Командир, сподіючись засідки, скріплює переднє і бічне забезпечення. Большевики висилають бічне забезпечення на 1/2 км. Чому ж і ми не можемо себе так забезпечити. Коли переднє забезпечення перейшло загрожений відтинок (міст, вузина, дорога, перехрестя) — залягає, готове до оборони. За забезпеченням проходить частинами відділ. Коли заднє забезпечення перейшло загрожене місце — залягає і охороняє відділ. Тут трапляються різні варіянти. Ворог пропускає переднє забезпечення, а б'є по головній силі, або пропускає переднє забезпечення і головну силу, а б'є по заднього забезпеченні. В першому випадку переднє і заднє забезпечення б'ють по ворогові перехресним вогнем. У другому випадку головна частина зосереджує свій вогонь на ворога, щоб дати змогу відступити заатакованим. Можна також вдарити на ворога бічним вогнем, або вислати кількох автоматчиків на його тил. У жодному разі не вільно партизанам утікати і залишати своїх.

Ворог переслідує повстанський відділ, а переднє його забезпечення налізло на засідку. В тому випадку командир не сміє залишати своїх без помочі. Він наказує головній частині вдарити сильним вогнем по ворогові і дати змогу заскоченому підвідділові забрати вбитих і ранених та відступити.

Для нас найважливішою справою є те, щоб ніхто не знав, де перебувають повстанці, куди вони ходять, де заходять. Коли повстанці будуть пам'ятати шосту точку »Декалогу« — успіхи ворога будуть мінімальні.

На закінчення ще одна важлива заввага для повстанських відділів, що влаштовують засідки. Зброя має бути певна, невідказна. Ліпше хай її буде менше, але щоб не затиналась, а повстанці щоб вміли нею орудувати. Були випадки, що підвідділ, який засідав, мав поверх 5 скорострілів, а у хвилині появи ворога відзивалися лише кріси. Скорострільчик повинен знати якнайкраще свою зброю, знати причини її затинання. Скорострільчик — це важна особа у відділі. Він своїм скорострілом рятує життя повстанців і дає їм змогу побороти ворога. В курені »Гайдамаків« був скорострільчик Воробець, потім був він ройовим в одному з повстанських відділів. Одного разу цей відділ попав на велику ворожу засідку. Воль-

шевики вбили кільканадцять повстанців і було б ще більше жертв, як би не ройовий Воробець. Він заляг із скорострілом і своїм вогнем уможливив частині відділу відступити. Коли забракло йому амуніції, підповз до другого скорострільця, коло якого лежав убитий скорострільчик і дальше продовжував вогонь аж доки всі не відступили. Геройський ройовий Воробець помер природною смертю на скрут кишок.

Приклади

В 1943 р. німці зробили велику облаву на повстанський відділ »Трембіта«. Відділ відступив з табору, і в тому місці, звідки німці наступали, вдарив на них. »Трембіті« було замало одної побіди. Сотенний Бродяга взяв із собою два і пів роя очайдухів, щоб зробити на німців засідку. На десятому км. ріки Іломки, в тому місці, де дорога вузькоторової залізниці має з одної сторони стрімку стіну, а з другої високий берег, розставив повстанців. Перед тим запалив залізничний міст. Ще міст добре не розгорівся, як повстанці почули свист потягу. Коли потяг знайшовся в полосі засідки, повстанці відкрили ураганний вогонь і закинули гранатами німців, які знаходились на льорах. Повітря роздирали довгі серії скорострілів, розриви гранат, повстанське »Слава« та нелюдський крик німців. Деякі німці скакали в ріку і вбивались, другі, ранені і убиті, на льорах переїздили через горіючий міст. Між німцями були ветерани сталінградських боїв, але в такій ситуації, як під Стовбою ще їм не приходилось бути. 15-тьом німцям, яким пощастило вийти із засідки ціло, удалось щойно третього дня без зброї вернутись до села Ілем'я. На побоєвищі було 80 вбитими та 80 пораненими; скільки вбитими і пораненими було в потягу ніхто не знає. З нашої сторони втрат в людях не було.

Сотенний старшинської школи »Оленів« — хорунжий Коник, пізніше підполковник з-за лінії Керзона, зробив у квітні 1944 р. засідку на відділ мадярів. Коник розмістив свою сотню понижче села Новий Мізунь, у тому місці, де дорога підходить до стрімкого берега, а з другої сторони рівне поле і ріка. Коли над'їхали мадяри, сотенний з одним повстанцем вийшли на дорогу. Він затримав ворожий відділ і сказав, щоб мадяри склали зброю, бо вони оточені. Коли мадяри не вірили, сотенний свиснув. З-за укриття показались цівки скорострілів і крісів та голови повстанців.

Мадяри без бою склали зброю. Ввесь табір — поверх 100 крісів, кілька важких скорострілів, кільканадцять легких скорострілів, кілька тисяч амуніції, поверх 10 пістолів, надавче радіо, однострої, харчі, підводи, в'юки, верхівці — були здобуті. В тій засідці згинув ройовий Муха, дуже відважний повстанець. Причиною було те, що Муха на свисток підірвався, а лежачий за ним повстанець, гадаючи що це мадяр — стрілив.

Майстром у влаштуванні засідок був курінний Летун. Він, перебираючись в уніформу німецького старшини, затримував переїжджаючі авта і роззброював німецьких старшин.

Спеціялістами в робленні засідок були сотенний Середній і Бей. Але й інші повстанські командири могли похвалитися прицизними засідками.

Дня 25. 2. 1945 р. до села Липовиці прибула сотня большевицьких пограничників. На них наскочили »Вітрогони«, убиваючи в селі старшого ляйтенанта і 5 рядових пограничників. Большевики відступили з села. »Бі-

трогони« випередили большевиків і зробили на них засідку в лісі за селом, в якій упало 20 большевиків. Сотня втрат не мала.

Дня 31. 3. 1945 р. два рої чоти, під командою ройового Кулі, зробили засідку коло присілка Вигода (Галицького району). Засідку розміщено неправильно на відкритому полі. На засідку наїхало 5 підвод із 16 енкаведистами. Зараз по перших стрілах із сторони підвідділу УПА ворог зорієнтувався в положенні, заляг в окопах, що були по противній стороні дороги, і почав наступати на наш відділ з криком »Рота вперьод«. Шляхом відступу для підвідділу було відкрите поле. У висліді з двох роїв було 9 вбитими і 4 раненими. Між вбитими — ройовий і чотовий санітар. Ворожі втрати 9 вбитими.

Дня 20. 7. 1945 р., у відповідь на »звернення хрущових і рясних«, відділ »Вистриці« зробив засідку на шляху Ясень-Кам'янець на пограничників, які їхали автомашиною із Перегінська. Сильним скорострільним вогнем знищено автомашину і більшу частину ворожої групи. В 20-хвилинному бою знищено решту. На полі бою полягло 19 пограничників, між ними капітан, командир опірного пункту в Кам'янці. З трьох большевиків, яким вдалось вирватися з засідки — два згинули від ран зараз за річкою Лімницею, останній побіг до райцентру і помер в шпиталі. Таким чином у засідці знищено 22 пограничників.

Дня 23. 11. 1945 р., одна чота під командою сотенного Довбуша зробила засідку на шляху Вигода-Вишкіл. Ворожа автомашина із 30-ма большевиками над'їхала в часі затягування засідки. Прямо зустрічний бій. Большевики пробували відбитись, уживаючи важкого скорострільна і двох мінометів. Вистріляли по кілька мін, але на м'якому ґрунті вибухли тільки два стрільна. Большевики під сильним вогнем повстанців залишили поле бою. Власних втрат не було. Втрати ворога в людях 4 вбиті, та більша кількість ранених. Втрати ворога в майні: 2 міномети, 1 станковий скорострільна »Максим«, 4 кріси, 1 ППШ, 1 ракетник, магазини до скорострільна »Дехтярова«, 1.500 штук крісових набоїв, 4.000 набоїв до ППШ, кількаднадцять бохонців хліба, тощо.

Літом 1949 р. на одній полонині большевики робили засідки. Там згинуло двох наших повстанців. Кілька місяців пізніше мені випала дорога переходити попри те місце. Мене, як військовика, інтересувало в яких місцях большевики влаштовують засідки. Місце на засідку було прекрасне. Узбіччям гори вела возова дорога на полонину. Ліс був старий і рідкий — поле зорення далеке. Там, де кінчився ліс, дощі вижолобили ярок, у тому місці росли густі молоді смерічки. За тим узліссям створилась довга й широка полонина. В тому узліссі большевики засідали. З двох сторін мали гарне поле зорення й обстрілу. Коли повстанці підходили від сторони полонини можна було їх припустити на близьку віддаль і косити із скорострілів, ззаду не було де скритись, терен легко підносився вгору, це утруднювало втечу або оборону. З другої сторони — рівний ліс також давав большевикам великі можливості нищення повстанців.

Я не можу описувати всіх засідок. Нас, повстанців, повинна інтересувати ця форма боротьби, ми повинні обмінюватись досвідом, та вивчити і вороже прийоми.

(Закінчення в наступ. числі)

Література і рецензії

Д-р філ. М. Аркас

Наші степи

(Закінчення)

(2)

Доки існували Гетьманщина й Запорозьке військо, доки Росія не запровадила в Україні свої порядки — степ наш зберігав свій первісний вигляд, лишався незайманим і майже не зменшувався розміром. Тільки на межах Гетьманщини приходило повільне заселення його хліборобським елементом. Самі запорожці хліборобством рідко коли займалися; в степах вони випасали величезні табуни коней, овечі отари та череди худоби і їхня присутність ані трохи не псувала первісну дикість степів. Ні міст, ні великих селищ запорожці не мали. Жили вони у своїй твердині Січі, маючи тільки на границях Вольностей ряд укріплених пунктів, як, напр., Орловський Шанець й Запорозький Гард — на заході від ляхів, Переволочну, Борисоглібовську й Усть-Самарську — від Гетьманщини й Москви, Бахмут — від Слобожанщини і тої ж Москви, кріпості по річці Калміюсові — від Дону, проти Очакова коло Микитиного Рогу — від очаківських татар і турків та здовж усього південного помежжя — від Криму.

Де-не-де, дуже розкидано, в запорозьких степах маячіли зимовники-хутори жонатих січовиків, і. то головним чином поблизу від Січі.

Таким чином, найкращими охоронцями степового привілля були запорожці й кочуючі татари, вороги, що зійшлися в одному: й тим і другим степ був потрібний, як хліб насущний, без нього не було б і їх.

Степи, що знаходилися в державі Січі, звалися »Вольностями Запорозькими«. Ці »Вольності« Дніпро поділяв на дві, майже рівні, половини; в них було вісім округ, так званих »паланок«: на заході — паланка Бугогардівська, в самім серці Запорожжя — Кодацька, на півночі — Протовчанська, Орельська і Самарська, на сході — Калміюська, ізольована острівцем на Кінбурнській Косі — Прогноїнська і, нарешті, — Інгульська, в межах пізніших Херсонського та Олександрівського повітів, яка постала пізніше всіх.

На півдні, від татарських кочовищ »Вольності« відділяв Дніпро аж до річки Кінські Води, потім границя йшла по цьому дніпровому припливу, а далі схилялась на південний схід й доходила до побережжя Озівського моря. На сході тяглася вгору по річці Калміюсу, відмежовуючи запорозькі землі від земель донців.

Увесь безмежний степовий простір, котрий далеко виходив поза межі »Вольностей« і татарських степів, звався Диким Полем. В давнині воно погубило славну дружину Ігоря Святославича, пізніше засіялося кістьми запорожців, гетьманців, литовців, поляків, турків і татар.

В залежних від Криму диких степах кочували Єдикульська й Джамбулуцька орди під загальною назвою Ногайських татар; над гирлом Бугу, в рідних мені місцях, — Єдисанська орда.

Такий стан у степах утримувався сотні літ, до тієї доби, поки степами не заволоділа Росія; вона викорінила запорожців, прогнала з них татарські чамбули й, поділивши вільну степову широчінь поміж своїми улюбленцями, передала їх мирній колонізації.

Жар-Птиця Воля, змахнувши синіми крилами, майнула за моря. Зникло козацтво, зникла тирса під лемешем плуга й слова старовинної пісні бреніли іронією:

... Висока могила, широка долина,
Сизокрил орел літає —
Гей, стоїть військо
Славне Запорозьке
Та, як мак, процвітає...
(Із старовинної думи про козака Софрона)

Тоді там, закріпощений внук чи правнук цього Софрона безрадісно чвалав за панським плугом і сумно, сумно стало в Україні:

... Вражії пани, руські генерали,
Єремичні сини,
Край веселий, степ широкий
Тай занапастили...
(Із старовинної пісні »Ой ішли наші славні запорожці та понад Бугом-рікою«)

Скорботні сльози залили її села й міста; згадувалось минуле, але не воскресити було славетних дідів, що так завзято колись билися за волю!

Не пощастило упрохати й північну царицю, щоб за старі й недавні послуги козацтва, вона повернула йому загарбані »Вольності«; відповідь була коротка; без обиняків:

... Та не на те ж я, вражі сини,
Москаля зібрала,
Щоб степ добрий, край веселий
Назад завертала!...
(З тієї ж пісні)

Так були стерті з поверхні землі вільні чорноморські степи. Оборонці тих степів, їхньої волі, частинно змирились й, обернувшись у поневолених кріпаків, пішли в підданство новим, скрізь присутнім панам, частинно, в ім'я особистої свободи, відмовив-

шись від найдорожчого людині — Батьківщини, — й подались на чужину.

... Ой вже ж наші славні запорожці
У великому жалю,
Ой не знали та поклониться
Гей, та котрому царю...
(Із старовинної пісні »Ой ішли наші славні запорожці...«)

А, поклонившись турецькому султанові:

Заплакали запорожці
Гей, та в Туреччину йдучи...
(Із тієї ж пісні)

Невесело, тяжко жилось на чужині решткам славного Низового Товариства, тужило воно на чужих берегах, але волею не поступалось:

Ой, бідна наша, наша головонька
А що не вкупі сіли,
Наші брати сіли тай пісні запіли —
Один у москаля, другий — у турчина,
Третій — у мальтиза служить за одежу
І той гірко плаче за польську межу:
Ой, ти москале, ой єритичний сину,
Запропастив Польщу ще й нашу Вкраїну!..
(Із старов. пісні »Ой повійте вітри та все низовії«)

Й бажало воно, коли не побувати, то хоч глянути з вільного чужого берега на рідний поневолений край:

Подай перевозу,
Я перевезуся,
На свою Вкраїну
Ще раз подивлюся!...
(Із старовин. пісні »Ой, там за Дунаєм«)

Згинуло козацтво, поросли чортополохом руїни Січі, останній її кошовий, степовий орел Петро Кальнишевський, без усякої провини з його боку, був замордований на Соловецьких островах Білого моря. Його замуровано було там у казематі-вежі, де у вічній тьмі, бруді й слоті він осліп. Його співбійці загинули на засланні в Сибіру, серед них військовий писар Іван Глоба, військовий суддя Павло Головатий, полковники Чорний, Кулик, Пелеха, Порохня, курінний отаман Головко й багато інших, імена яких лиш Ти, Господи, знаєш. Загинули, були замордовані, побиті нізащо... Згинуло козацтво, а з ними згинуло й привілля степів. З благословення Петербургу, степи позагарбувала російська вельможна знать та й наші панки-недолюдки з кіл колишньої військової старшини.

Князь Григорій Потьомкін присвоїв величезні простори степу, князеві В'яземському даровано було сто тисяч десятин, князеві

Прозоровському — стільки ж, графові Кам'єнському — 19.324 десятин, графові Браніцькому — 21.614 десятин, генералові Стрекалову — 30.000 десятин і т. д. Що не дісталося таким »тузам« — було роздаровано чи розпродано дворянам, нашим прихвостням Москви й чужинцям-колоністам: німцям, сербам, болгарам тощо. Господаря цієї землі було закріпачено й віддано у власність новоявленим панам.

Згинуло козацтво, але, як пережиток минулого, відгук його романтики, — на деякий час затрималось ще в наших краях чумацтво.

Чумак був останнім справжнім степовиком, що значну частину свого життя перебував у степах. Правда, він не воював, не гарцював на воронім коні, але із зброєю й він не розлучався, бо життя його цілком залежало від зрадливої непевности й несподіванки, що готували йому чимало небезпек у дорозі.

Багатовозною »валкою«, на »мажах«, чумаки рушали в далеку дорогу після урочистого молебня й зворушливого прощання з близькими. І не дивно! В дорозі чигала на них сила небезпек і не одному з них судилося скласти свої кістки в степу. Тому чумаки завжди їхали купно й озброєними, бо траплялося, що на їхню валку нападали степові розбійники. Чумаки боролися з-за возів, ставили їх кругом, улаштовували т. зв. ваґенбурґ. І нерідко їм щастило відбитися від напасників, але траплялося також, що вся валка, разом з мажами, волами й крамом, безслідно щезала в степу.

Спереду валки величаво грімотів виоздоблений віз »отамана«, який тягла пара велетнів-волів з золоченими рогами. Крім отамана, на тому ж передньому возі, гордовито розсідав і півень — чумацький будильник, чумацький барометр і талісман.

Перед чумаками слалася степова широчінь, а за нею, в безмежній віддалі, горбився Крим, блакитнів тихий Дін або синій Дунай — мета їхньої подорожі. Звідти вони привозили сіль, в'ялену рибу й інший крам півдня.

Повільно-повільно посувалися їхні скрипучі мажі, запряжені нехапливими, але витривалими ходою круторогими волами; посувалися по чумацьких шляхах, загублених у степовій глухомані. Хто їх проклав, коли — одному Богу відомо.

Ой по горах сніги лежать,
По долинах — води сходять,
А по шляхах — маки цвітуть;
То ж не маки червоненькі —
То чумаки молоденькі
Битим шляхом у Крим їдуть...
(З чумацької пісні »Ой на горах сніги лежать«)

Битих чумацьких шляхів існувало декілька вже в XVI. столітті й ними, розуміється, користувались не тільки чумаки, але й війська своїх та ворогів.

Насамперед був Муравський шлях, один з найвідоміших у старовині; він ішов від Перекопу по Запорозьких Вольностях, вився коло рік Конки, Вовчих Вод, Самари й потім звертав на Орел і далі на північ. Коло Вовчих Вод, від Муравського шляху відгалужувався Кримський або Чумацький шлях. Він прямував теж до Перекопу; по цьому шляху чумаки возили з Криму сіль. На захід від Дніпра найвідоміший був Чорний шлях, що виводив свою назву від дрімучого Чорного Лісу. Коло Очакова він одділявся від великої караванної дороги, що йшла західнім побережжям Чорного моря з Царгороду і, перетинаючи нашу Херсонщину межи Бугом та Інгульцем, простувала далі на Варшаву.

Багато чумацьких могил розкидано було по степах вздовж цих битих шляхів. Згубна несподіваність, розбій, хвороба — часто зводили в домовину безталанного чумака, а траплялося, що гинули в дорозі навіть цілі валки від мору-чуми, вогнищем якого були якраз ті порти й торжища, звідки з клажею поверталися вони додому.

... Занедужав чумаченько, з Криму їдучи,
При широкій доріженьці воли пасучи;
Ой упав чумак, упав тай лежить, —
Ніхто в нього не спитає, що в нього болить;
Ой болить у нього серце й голова, —
Помирає чумаченько, а роду нема!
Прийшов до нього отаман його,
Бери мої воли, вози, поховай мене!
... Отамане мій, жалуй же мене,
Скидай кожух з мене та укрий мене,
Бери мої воли, вози, поховай мене!
Бери моє срібло, злото — поминай мене!...
(З чумацької пісні »Ой ходив чумак сім років до Дону«)

Прокладка нових комунікацій, що сполучили Чорноморщину з континентальними промисловими осередками Росії й, особливо, залізниці, винищували чумацтво. Але ще в семидесятих роках минулого століття можна було зустрінути в дорозі чумацькі валки. Мій батько, наприклад, добре пам'ятає чумаків і навіть нераз подорожував на їхніх мажах. Чимало оповідала мені про них і моя няня, один з кревняків якої чумакував.

До речі тут згадати й про так званих бурлаків, приблизно сучасних чумакам. Під збірною назвою бурлаків розумілися, з одного боку, всякі невдахи, голота, відкинуті суспільством сіромахи, також люди, що рятувалися в глухих степах від правосуддя, а, з другого боку, ті свободолюбці, які, не знісши кріпацької неволі, безпросвітньої панщини, воліли краще жити вовчим життям у степах. Як зацьковані звірі, вони ховалися по байраках, ярах та терницях і ті не відмовляли їм у притулку.

Про бурлаків дуже цікаво писав російський письменник Данилевський, але й бурлаки небавом зникли:

... Там стояли все могили,
Де бурлаки проходили,
Та степи за степами
І луги з берегами...
... Там чумаченьки проходили
І бурлаченьків провозили,
А тепер не проходять,
Бурлаків не провозять,
Все за вражими панами!
(З старовин. пісні »Ой та Дунай
річка та широка«)

Північна Херсонщина і Катеринославщина з Харківщиною швидко заселялись; поставали міста, села й хутори. Сітка ґрунтових шляхів і залізниць у всіх напрямках поперетинала степ, який вже тоді жовтів хлібами; тирси вже не було. Глибокі шахти провертіли надра Катеринославщини, а високі фабричні димарі, видихуючи клуби чорного їдкого диму, зачадили її, колись чисте, блакитне небо.

Степи почали по-справжньому експлуатуватися людиною і ця експлуатація знищила всю колишню красу, їхню пустельність і приманливість загадкової таємниці далини. Тільки в Задонщині остались ще вільні степи, в північній Таврії та невеличкими оазами в південній Херсонщині; одначе, за моєї пам'яти, і тут вони все звужувались, розтинались на дрібні клаптики, а потім і зовсім зникли. Символ волі — тирса — перейшла в минуле і покоління, молодше за мене, її вже не бачило на Херсонщині.

В ті часи степ, як тільки зійшов з нього сніг і змовкли струмочки тануватого зимового покрову, — під животворним промінням південного сонця зразу покривався зеленню. Відбувалася майже в одну мить чарівна метаморфоза. Зацвітали тоді перші вісники весни — степові тюльпани, блідо-фіялкові брендушки, білий шапран, рожеві бульдокодії, найрізноманітніші гусятники й інші ранні трави, а трохи пізніше розпускалися пурпурові й блакитні степові гнаценти.

Найчарівнішим був степ у квітні й травні. Тоді тирса зеленіла ще молодими пучками майбутнього остя, цвіли горицвіти, жовтоголовник, сон-трава, різні дрібноцвіти, кульбаба й сила інших трав. Тоді ж розцвітав і степовий чагарник: дереза, таволга, терен, шипшина, бузина.

Але вже в кінці травня ґрунт висихав і ніжні вільголюбні трави в'янули. Тоді цвіла зіновать, буркун-зілля, дрік, богородишна трава, фіялково-блакитна й жовта шавлія, залізняк, смілка, сокирки, деревій, наш славний катран, волошки, васильки, козелець і т. д. На спраглому неродючому ґрунті рябіли безсмертники, пишався чортополох, чорнобиль разом з будяками, кокетна собача рожа, всілякі молочаї, лобода та реп'яхи. Вони займали значні простори степу й скрізь сизів курій.

В середині літа тирса виганяла довге сріблясте остя; степ одцвітав і тло його набирало жовтаво-сірого кольориту. Одноманітність його забарвлювали тільки оази чагарів та нев'янута зелень довкола рідких ставків.

У другій половині літа степ вигорав від спеки. Ось тоді траплялися степові пожежі, тоді й татари підпалювали було суху траву, цілі обшари степу, щоб припинити козацький похід.

В цей час де-не-де видно було лиш степові айстри, глуху кропиву з білими краплинами цвіту, сизу полинь, чортополох та будяки.

Полинний дух, трохи гіркуватий і терпкий, віяв по степу; він змішувався з запахом прогрітої землі й прянистим ароматом чебрика. По самій землі слались зрадні кирці; наш степовий »кактус«, золоте зілля, яке ситозеленими кущами красувалося на узбіччях балок й рівчаків та на випраглих лисинах степу.

В цю пору степ бував сумним і непривітним; немилосердно палило його сонце, невидно було навіть пташок і тільки коники весело стрекотали в лопухах, гуляли по безрадісному просторі пильні вихри-»крутні« та над обрієм вставали марива.

Й наступала осінь з бурними вітрами; низько над степами летіли темні олив'яні хмари, поливали його холодним дощем. Никла трава, в'янула й жовкла, губив листя чагарник, їжився чорною щітиною хащ; ганяючись за вітром, котилось навпростець степами перекотиполе. Рідкі шляхи ставали непроїжджими — »розкисали«; невилазна грязюка заполоняла їх. Збирались у зграї голодні вовки, тинялися по безлюдних степах, вили тягуче ночами в ярах. Безмежною здавалась осінь у степу, кінця-краю їй не було.

Аж ось раптом налітав »москаль« — північний вітер, прояснював небо, покривав калюжки тоненькою корою льоду, а потім увесь степ запорошувався першим снігом. І наступала зима ...

Яка ж звірина водилася в незайманих степах?

Шугали по них тарпани — дикі коні, низькорослі, густошерстні скакуни, полохливі сайгаки, антилопи, зграями стрибали дикі кози по зеленому килимі степів чи паслись на густотравних лугах плавень. За моїх молодечих літ, розуміється, й кісток їхніх не лишилось.

В сорокових-п'ятидесятих роках минулого століття подибувались ще навіть ушкалі й сила вовків. Останні затримались де-не-де в глухих місцях ще й у мої часи й нераз мені доводилось чути їхнє моторошне виття.

Але в часах козацтва фавна степів була незрівняно різноманітнішою. Це підтверджують численні тодішні подорожники, що побували в нас у середньовіччі та в добі Гетьманщини. Напр.. Михайло Литвин, який відвідав Україну в 1550 році, свідчив, »що дикого звір'я й зубрів, тарпанів і оленів водиться така сила в лісах і степах, що їх б'ють виключно тільки для того, щоб оббілувати й взяти шкіру. Їхнє м'ясо викидають, крім хребтови-

ни. На козуль і вепрів взагалі ніхто не звертав уваги — така була їх безліч... Дикі кози в такій кількості перекочовують взимку із степів у ліси, а навесні назад, що кожний селянин б'є їх по тисячі в рік. На ріках багато становищ бобрів. І птиці неймовірне множество. Навесні дітвора набирає повні човни яєць диких качок, гусей, лебедів та журавлів і ці яйця підсипає домашньому птацтву. В ріках безліч усякої великої риби. В одній з річок, кинуте коп'є застрягло в гущі риби, як у землі. За один день цією рибою навантажили коло тисячі возів рибопромисловців«.

Його сучасник, Blaise de Yigenere, згадує із звірів тура, зубра й лося, і нарешті, французький інженер Боплан (Beauplan), що жив в Україні з 1630 по 1647 роки, теж дивується багатству нашої фавни.

Зубр, що раніше виходив навесні з пущ в степи і тур — давним-давно вже зникли із степів і лісів України, як і онагр — дикий осел, що заходив до нас із сходу з азійської глухомані. Тур взагалі вигинув. Бобр подався із степових річок в Полісся, як і ведмідь з яногом.

За моїх юнацьких літ, у нас можна було ще спіткати степових вовків-сіроманців. Зрідка, в рештках лісів степової смуги — харсунів (борсуків), рисів і диких кабанів, росомах та сарн.

Зате багато було лисиць і всякої дрібноти: тхорів, ласок, видр, колорічок, зайців, диких трусиків, хом'яків, бабаків і легіони сусликів, пресмішних свистунчиків. Про блохливих їжаків нема чого й казати, — вони були всюди.

З плазовитих небезпечною була гадюка, лякав своїм виглядом удавоподібний жовтобрюх, гроза мишей, крис і навіть пташок. Часто можна було бачити вужа, лагідної, довірливої істоти, що любила попити молочка й легко призвичаювалась до людей. Один з них, пам'ятаю, грівся на підвіконнику маминої спальні і коли його не побачили вранці в садку, — знали, що буде хмарна погода.

Найнебезпечнішим мешканцем степів, майже казковим, був полоз, наш степовий удав. Його рідко хто бачив, хоч і казали, що один з них гніздився в наших богданівських кручах. Я, слава Богу, з ним так і не познайомився.

З птахів — розміром і маєстатичною красою відзначався степовий орел-беркут. Беркути часто кружляли над степом і коли один з них об'являвся над нашим маєтком, батько поспішався з нами на башту і довго стежив за його летом у бінокль.

— Козацька слава літає над степами! — показуючи на орла, казав він. — Літає-кружляє, чорнокрилець!

— А бачив він, татусю, гетьманів і запорожців? — питали ми.

— А що ж, може й бачив, беркут довго живе. Заговорив би він, чого б ми тільки від нього не довідались!

В степах і за моїх часів ще водились дрохви; вони були дуже обережні й полохливі. Вже звіддаля, запримітивши людину,

починали тікати по-струсиному, бо змісця злетіти не могли з-за своєї ваги; стартували з розгону, як літаки.

Розуміється, в степах було багато куріпок, перепілок, невмовчно співали жайворонки, чорненькими крапками беркицькаючись у небесній блакиті, а їхні кревняки посмітюшки, з чубком на голівках, любили борскатися в пиляці. Великою рідкістю був стрепет або хохітва, дуже схожий на дрохву, багато ґав, галок, гайвороння й такої дрібности, як очеретянка, коноплянка, жовтогрудка, трясогузка. Деркач залюбки лякав задумливого подорожнього різким криком, подібним до тріскотні торохкала й скрізь було видно клопітливих сорок і горобців, синиць, шустрих ластівок, дроздів, косів і шпаків.

З інших цікавих пернатих у плавнях жила чапля, »бугай«, що лякав нас своїм гудінням і жив в очеретах, лиска — дика курочка, кулики, бекаси тощо. Над рікою стрілою носились стрижі, кружляли мартини, навідувались і чайки.

В часі перелету, відпочивали на лугах дикі гуси, лебеді й журавлі. Останні, сумно курликаючи, завжди летіли »ключем« і завжди чомусь було тоскно слідкувати за їхнім відлетом.

Милі наші чорногузи — панували в солончаку й по болотах, воюючи з жабами та пуголовками, а жили на очеретяних дахах селянських хат, охороняючи їх від пожежі.

В степах була сила яструбів, кібців і сорокопудів. Пташниці великий клопіт завдавали шуліки й канюки. Зогледівши їх, квочки голосним кудкудаканням підіймали тривогу й курчата, в панічному переляці, ховалися під їхні крила; баба ж Пріська, наша птича королева, хапала в руки жарівню та довбешку, вибігала в пташник і, знявши неймовірний ґвалт, проганяла нахабного хижака, але все ж таки часом його візити бували згубними для курчат. Сови й пугачі або пугутьки гніздились у дуплах старих верб і на горищах клунь; вечорами вони навідувались і до нас і, сівши денебудь на амбарі, починали жалібно й, разом з тим, зловіще нарікати »поховав, поховав, поховав!«

І слухаючи їхній стогін, всі зауважали, знизивши голос:

— Ой, на біду кричить, сатана, смерть комусь віщує! —

А »дворецький« лаконічно одгризався:

— На свою голову, щоб ти здох! Див тебе візьми! . . .

Навесні з тереси, в місячні, але ще свіжі вечори, слухали соловейків, а під дубами прислухались кукуванню зозуль, що в ліску відраховували нам літа. Десь близько тектом озивався дятель, воркували горлиці, а вночі, з того ж лісочка, ухали й реготали сичі.

А вийдеш уранці — по садових стежках пановито прогулювались смердючки-ududуди, ракші перелітали з дерева на дерево, а над усім сяяло наше палке сонце. Стелючи тіні по степу, пливли кудись білі хмаринки і віяв пахучий вітрець, просяклий ароматами трав . . .

Нестор Ріпецький

ЕЛЕГІЯ ПРО БІЛІ ЗОРІ

На вежі ночі зорі зір
дзвонар роздзвонює містичний...
Та — чорним зорям ти не вір,
не вір у долі невідкличність.

І місяць корнем, променем ясним
вростає у землі цілинні глиби.
У вікні уяви шибу далини
хтось каменем зворушень вибив.

У жилах трав пульсує кров,
а тиша між трави поринає.
На обріях співають знов
дзвінких захоплень водограї.

Під хмарою тремтива тінь,
спішить святий, спізнившись, на небо.
І чеше оксамитну синь
відгомонів блискучий гребінь.

У вузли дороги заплелись,
у порох впали шляховкази.
По сосні, що прорвалась в вись,
кудлата нетля ночі злазить.

І нагло — у беззвучну мить
здригнеться вічності ляфета.
Тремтливим небом прошумить
ясного спогаду комета.

Аж завирує темна вись,
аж іскри полетять горючі
на землю,
на поля,
на чорний ліс,
на непрохідні дебрі й кручі...

На гаку місяця завис,
містичний Байда. Кров'ю точить,
угору руки він підніс
й очима у чиїсь уперся очі.

Почала чорна далечінь
на кроснах туги нитку прясти.
З-за обрію — знайома тінь,
знайома тінь давнього щастя.

Згоріли чорні зорі ось,
розпорошились над світами.
І серце знову зайнялось
непогасимими вогнями.

На небі сяйво білих зір,
в літаври злоті б'є світанок.
Ти білим зорям — завжди вір,
як все згорить —
вони остануть.

Ольга Лубська

ПОЄДИНОК

Хтось визначив (Великий Хтось)
Дороги несходимі зір,
Розміряв вічности ходу.
Вдивись. Твій спраглий буде зір,
Щоб чудо нам збулось:
Щоб Дух, владарний Дух,
В зеніті
ночі
став
І вирізьбив печать
Огненного хреста,
Огненного меча.
— — — — — —
За сяйвом Христової з'яви
Регоче у темінь диявол.

* * *

МОЇЙ МАТЕРІ

Від каштанів, що йдуть з села,
(Там безжурність моя цвіла)
Прилітає на легіт-крилах
Спити тугу з мого чола
Материнська молитва біла.

До нестями знайомий шлях...
(Я тим шляхом в чужину йшла)
Заворожений синню шлях...

. . .

Хай моїх думок голуби
Захистять Тебе від журби,
Поки сонце веселку витче,
Й Богоматері обличчя
Усміхнеться з небес голубих.

* * *

Максим Рильський

* * *

Молюсь і вірю. Вітер грає
І п'яно віє навкруги,
І голубів тремтячі зграї
Черкають неба береги.

І ти сміешся й даль ясніє,
І серце б'ється, як в огні,
І вид пречистої надії
Стоїть у синій глибині:

Кленусь тобі, веселий світе,
Кленусь тобі моє дитя,
Що буду жити, поки жити
Мені дозволить дух життя!

Ходім! Шумлять щасливі води,
І грає вітер навкруги,
І голуби ясної вроди
Черкають неба береги.

Євген Маланюк

ПІДСУМОК

Повік весна і хміль, і слава,
Та синє сяйво вишини —
Так вимальовала уява
Сей світ твердий, сей світ страшний.

Літа злітають пелюстками,
Чоло проорюють роки,
Та бачу тільки крицю й камінь
І »на узгір'ях вітраки«.

Нічого вже не залишилось,
Ані уяв, ані марінь. —
Але недаром серце билось
І очі вічно пили синь.

Але недаром, о, недаром
Я креслив літери цих літ:
Мій жар спалахне колись ударом,
І в дійсність обернеться міт.

Мій ярий крик, мій біль тужавий,
Випалюючи ржу і гріх,
Ввійде у складники держави,
Як криця й камінь слів моїх.

* * *

Максим Рильський

* * *

Спинилось літо на порозі
І дише полум'ям на все,
І грому дальнього погрози
Повітря стомлене несе.

Умиється зелене літо
І засміється, як дитя, —
Весни ж і весняного цвіту
Чи я побачу вороття?

Чи весняні здійсняться мрії?
Чи літо не обманить їх?
Чи по степу їх не розвіє,
Мов пух на вербах золотих?

* * *

Цвітуть бузки, садок біліє
І тихо ронить пелюстки,
Напівзабуте знову мріє,
Як помах милої руки.

У небі вітер кучерявий
Колише теплую блакить,
І на землі гойдає трави,
І затихає, й знов шумить.

І раптом схоплює на крила
Хвилясті співи журавлів, —
І знов душі все, що любила,
Нагадує хвилястий спів.

Богдан Бора

ДО УКРАЇНИ

Ти джерело життя мойого,
Ти кожний віддих мій,
Криниця щастя золотого,
Погідних снів і мрій.

Ти в муках серця, в болях тіла,
Ти — погляд мій і рух,
Моя ти радість срібнокрила,
Ти — плоть моя, мій дух.

Ти — далечінь мети п'янкої,
Вся туга і любов,
Ти — пісня мови голубої,
Душа моя і кров.

Ти Правда вічна, чиста, свіжа,
Безсмертна, палахка,
А на шляхах і роздоріжжях —
Ти матері рука.

Тебе люблю й живу тобою,
В думках про тебе вмру,
Одну частиночку з собою
У засвіт заберу.

* * *

Леонід Полтава

ПІСЛЯ »ЗАМИРЕННЯ«

Ридає небо у розпуці,
Готичне місто у дощі.
Нема людей. Ляше на бруці —
Лихтар у жовтому плащі.
Гуготе вітер, брязка листям,
Дощ обертається у сніг... -
О, як нагадує це місто
Глухий, улежаний барліг,
Де ні одна одута пика
На світ не гляне й крадькома;
Де все завмерло, тільки дико
Кружляють осінь і зима.
Нема людей. Це місто хворих,
Що згадують минулі дні...

А ген, за хмарами — є зорі,
І сонця промені ясні!
І годі витримать спокусу,
Щоб не надпить цього вина,
Щоб цій безглуздій завірюсі
Не розхилить свого вікна:
Бий, вітре, бий! Вривайсь в кімнати,
Очищуй, звіюй, попели, —
Щоб по твоїм безумнім святі
Ми — по-новому зажили!

Леонід Полтава

Післанець гетьмана Мазепи

(Із »Полтавської епопеї«)

Сом кинув чепіги. Воли, ступивши ще кілька кроків, зупинилися: плуг вийшов із борозни і ліг боком, майже впоперек ниви. Сонце спадало за Савур-могилу, а там, де воно мало зійти після Божої ночі — виростало полум'я, вогненний хрест, на якому розпиналася довгорічна людська праця. Сом відвернувся від пожежі і в цей час до нього долинув оклик: »агей!«

Оклик долинув звідти, з польової дороги, прихованої в присмерках, ледь помітної між пагорками. Звідти вирвався кінноточик. Сірий кінь зливався із посірілим полем, але чорна кирея вершника різко окреслювалася на синьому тлі неба, і здавалося, що то летить якийсь великий хижий птах.

Сом чекав непорушно, тільки за холявою м'язом ноги ворухнув важку занозу. Він не знав, на кого тепер звернути увагу: чи на чорного кінноточика, чи вліво: ген-ген у відсвіті догасаючого сонця і зростаючої пожежі блищали ґудзики московських кінноточиків, гострі кінці довгих пік поблискували червоним і коливалися в такт глухому тупотові копит. Постріл звідти спинив самотнього вершника; крила чорної бурки впали, а потім рвонулись угору — він помчав назустріч колоні, що покликала його пострілом.

Вони поволі наближалися дорогою. Сом почув чужу мову, мало що зрозумів, але збагнув, що того, в чорній кирей, про щось розпитував московський офіцер. Колона наближалася; все виразніше Сом чув лопітливу мову офіцера і кінноточика в бурці, і він глибше втягав голову в міцні, неподатливі плечі. Загін спинився, коні неспокійно брязкали удилами, косячись на заграву на обрії, що вбивалася в силу. Кінноточик у чорній бурці раптом виколовся з колони і погнав на Сома. За ним — двоє, в мундирах.

Плугатар Сом ступив до волів і чекав. Троє підскочили разом.

— Читай царський указ! — скороговіркою випалив вершник у чорній бурці і кинув Сомові аркуш паперу.

— Не бросай так!.. — гукнув другий, із блискучими ґудзиками і тесаком. — Царское ведь слово!

Сом важко підняв папір і, не дивлячися в очі кінноточикам, видавив із себе:

— Я неграмотний.

Але троє коней, грузнучи у свіжій м'ясистій ріллі, вже подаленіли в напрямі загону. Вони обернули голови туди, звідки долітали окрики і брязкіт зброї. Сом виразно бачив, як офіцер віддав честь тому, що в чорній кирей; як він пустив риссю сірого жеребця, взявши вбік від дороги — просто на хату мирного плугатаря Сома. Хата стояла самотою у вибалку, по якому

пливли тягучо сутінки, а тому і хата, і вишняк, і вершник видавалися пірнулими під захололу воду.

Швидко випрягши волів, Сом поспішав додому, куди помчав непрошений гість-москаль.

* * *

Хутір Сомів стояв далеко від світу. Старий Сом хотів розминутися зі світом, сина свого — ратая Сома тримав у послусі і босоніж, щоб не здумав податись на Січ та не кинув оцих трьох янголят-онуків на дрижачі дідові руки. Онуки стояли перед дідом і слідкували за рухами вузлуватих рук. Дід саме обережно складав учетверо аркуш паперу, неначе збирався його не палити, а зберігати довгі роки. Та ось дитячі оченята заіскрилися від іскор із кресала, а потім вп'ялися у вогник, що розгорався. А дід Сом не випускав із горбатих пальців палаючого аркуша паперу, ніби востаннє на прощання тримав долоню дорогої людини. Він боявся не за себе, а за долю оцих трьох довірливих, любих істоток, цих степових коників, що безжурно чекали своєї долі.

— Оце й усе!.. — голосно сказав дід, онуки застрибали навколо, потім припали до незаслоненого червонастого вікна. Вони вже звикли до щонічних пожеж, — їм хотілося ще раз побачити козака в чорній киреї.

* * *

Троє польових коників спали в кімнаті на полу, сон звалив їх раптово, як раптово падає дерево, довго пиляне пилкою і мучене сокирою. Ратай Сом, їх батько, ввійшовши в хату, кинув на піл оком, але не взявся розпитувати про дітей, як звичайно. Він витяг із-за пазухи аркуш паперу.

— Читайте, батьку, »указ«.

— Я палю, а ти привозиш...

— Такого ви ще не читали, це москаль дав. Він був у нас?

— Був сину. Та не москаль, а козак.

— У чорній киреї?..

— Атож, у чорній киреї.

— Утрьох вони до мене на конях підскочили в полі. І отой, у чорній киреї — царського »указа« дав, ще й читати наказував.

Дід Сом здивовано повів вусом і подивився на сина:

— »Указ« від короля шведського?

— Та що ви, батьку! то ж москалі!.. — і він подав дідові Сомові аркуш паперу.

Прихилившись до вікна, той почав читати при світлі пожежі »указ« Петра І.

»Нам в сих числах донесен выданный за подписью и печатью короля шведскаго, от 16 декабря месяца прошлаго 1708 года, безстыдный универсал на малороссійском языке, который наполнен грубой лаи, касаюшейся высокой персоны нашей...«

— Хто тобі дав цю дурну бумагу? — запитав Сом, перечитавши увесь »указ«. Але сина не було, він вийшов глянути на дітей. Ще раз перечитуючи, дід Сом зрозумів, що московський

цар критикує і картає шведський універсал до українського народу, писаний українською мовою, — той універсал, що його дав дідові Сомові отут, у цій хаті, козак в чорній киреї.

— Сплять зозулята? — запитав дід Сом і, не очікуючи відповіді, прошепотів: — Ні, сину, не москаль то був, отой у чорній киреї. Він мені сам, шведський універсал по-нашому напечатаний, дав! Було там сказано про Україну і про наші вічні вольності... Признавав їх король шведський і Мазепу нашим королем називав...

— Як же це воно? — здивувався син. — Та ж він мені в полі дав царського »указа«. А де той універсал шведський?

— Спалив я... — відповів старий Сом. — За онуків я злякався, сину.

У вікні зненацька потемніло, дід Сом глянув на шиби: просто себе він побачив козака в чорній киреї, що показував рукою на двері.

Син і козак у чорній накидці — стали на порозі, — дід Сом уже тримав у правій долоні нашвидку згребений попіл від шведського універсалу, а в другій руці — царський »указ«. »Добре, що я спалив шведську бумагу, напевно це москалі хотіли зі мною штуку втяти«...

— Добрий вечір добрим людям! — привітався гість у чорній киреї. Старий Сом ледве зумів відповісти, а син, цілковито збитий з пантелику, стояв мовчки біля порога.

— Чого це ви понасуплювалися, як сичі на негоду?! — гість скинув шапку, кинув її на лаву і почав розщібати кирею.

— Та хто ж ви, справді?.. — таки зібрався на слово молодший Сом.

— Ге-ге!.. — не то засміявся, не то гукнув гість. — Колись служив у нашого гетьмана, а тепер — у московського царя!

За вікном іржав кінь, кличучи господаря!

— Кличе мене, — ніби до себе промовив гість. Підвів голову, ступив до діда: — І сісти не просите?.. Ні, не собака я, чоловіче добрий, не думайте так, — звернувся козак до ратая Сома. — Дав у полі царський »указ«, бо ж москалі зі мною під'їхали. Мало не попався... — І потім до діда: — Розвожу царські »укази« про око. У Глухові наше гніздо є, звідти і шведські універсали маю. Гетьман наш, ясновельможний Мазепа, переказав із-за границі, щоб шведські універсали ми роздавали по всій Україні. Петро ще не зборов України й не зборе.

Козак нахилився до діда Сома:

— Спаліть, батьку, отой люциперський »указ«; прибережіть і людям передайте універсал шведський — ми вірному союзникові проти Московії не зрадимо... Важка в мене дорога... Благословіть, батьку! — мовив козак, схилившись.

Та старий Сом не зміг козака благословити. Бо в долоні правої руки він затискав попіл щойно спаленого шведського універсалу. І той холодний попіл пік йому руку, як пожежа.

Педро Ґарсія Суарез

Призначення до леґіону

ЗАКОПАНИЙ ТАЛАНТ

Ще в 1945 році появилась книжка, сьогодні велика рідкість, **»ЛЕҐІОН 1936«** (LEGION 1936), пера **Педра Ґарсії Суареза** (Pedro Garcia Suarez), в якій, у прекрасній повістевій формі (історична повість) молодий автор з надзвичайно життєвою реальністю відзеркалив життя, його твердість, посвяту, самопосвяту й безглуздя, як висловився один із критиків, Еспанського Терція в часі Визвольної Боротьби 1936 року.

»Леґіон 1936« — це дійсно прекрасні, в яскравих і природних барвах мініятюри, дуже гарно опрацьовані, так як викінчували їх старі мініятюристи, які не поспішались нервово із своєю працею, але викінчували її до найменших деталів. Дієві особи, яких навіть небагато: Хуан Рамон Антунєз та його друг по-вояцькому мундирі, обидва поручники еспанської піхоти, — вступають у лави Африканського Леґіону і в'яжуть у цілість цілу повість.

Книжка Педра Ґарсії Суареза, хоч написана прозою, здається ніби прозою щоденного вжитку, але в дійсності написана талановито; читається її, як найкращу поетичну епопею, тим більше, що про життя африканських леґіонів (французького, а особливо еспанського) досить мало добрих літературних творів, а треба знати, що це єдині свого роду військові організації у світі, із своєю традиційною твердою дисципліною, порядком життя, дозвіллям і карами.

Еспанський Терсіо у Визвольній Війні 1936-39 відограв дуже важливу ролю. Леґіоном командував сьогоднішній голова еспанської держави, генерал Франціско Франко, що висадився на материку і з того часу почалась правдива епопея відвоювання Еспанії з рук червоного московського терору.

Материк Леґіоном мало цікавився і мало його знав. Запізнавшися з ним і його подвигами в часі війни, вояки й старшини нормального сухопутного війська хотіли вступати в ряди Леґіону, але не всіх туди приймали. Кандидатів перевіряли не тільки перед прийняттям; тяжкі проби переходили вони, нераз смертні, на полях бою. І правду говорить леґіонерська пісня:

»Леґіон любить вино,
Леґіон любить ром,
Леґіон любить жінок,
А жінки Леґіон!«

В чому ж тут закопаний талант? — запитає хтось. У тому, що »Леґіон 1936« перша, а може й остання книжка Ґарсії Суареза. Він ще молодий, сьогодні має близько 45 років, але нещасливо кинув письменницьке перо, а присвятився дипломатично-політичній діяльності. Живе поза Еспанією в далекому Мехіко, працюючи секретарем еспанського посольства.

Немає сумніву, що письменник добре влаштувався, але запропастив свій великий письменницький талант. Писаря для посольства завжди можна знайти, а щодо обдарованого письменника то тепер значно важче.

Д-р Д. Бучинський

* * *

Вештався вулицями, прощаючись з тими, що відходили, прощаючись з тими, хто були призначені поповнити лави Терсія[1])... В далині гриміли гармати й падали пошматовані люди; війна, об'єднавшись зі смертю, вишпиговувала й викидала людей поза поклад життя.

Спитав одного з товаришів:
— Хто нам має дати призначення?
— Капітан Берналь.
— Де ж він є?
— Там... За цими дверима...

Хуан Рамон підійшов до вказаного місця, але не дуже слухав пояснень поручника:

— Не входь. Краще для тебе не входити. Це звірюка без серця. Коли прийдеш і скажеш, щоб послав тебе на фронт, то він готов роздерти тебе за брак дисципліни. Він тоді неначе казиться...

Хуан Рамон натиснув двері й голосно спитав:
— Можна, мій капітане?[2]).

Але ніхто не відповідав. Тоді він повторив запитання голосніше, підтримуючи своє зухвальство воєнною розгнузданістю:
— Дозволяєте, мій капітане?

З глибини кімнати долинув до нього сухий і різкий голос:
— Входьте!

Замкнув за собою двері. По лиці поручника, хоч був дуже відважний, пробігла тінь занепокоєння.

В глибині кімнати, при столі сидів капітан Берналь. Крізь широкі вікна входив ясний квітневий день. Капітан працював при своєму столі, маючи перед собою величезні течки, в які щохвилини заглядав. Заповняв чвертки паперу датами. Читав звідомлення. Записував думки. Всі в Легіоні знали, що капітан Берналь без спочинку, без нарікання безнастанно працював день і ніч. Мав сиве волосся і лице, поране зморшками. Але капітан

---

[1]) Терсіо, Легіон або Чужинецький Легіон — це еспанські назви тих військ, що виконують службу в еспанській Африці. Це найкраща військова формація, що відограла дуже важливу ролю в еспанській Визвольній Війні в роках 1936-39. Легіон був тоді під командуванням генерала Франка, нинішнього голови еспанської держави.

[2]) Мій капітане, мій полковнику, генерале тощо — це форма звернення вояка до свого старшини.

мав ледве сорок років. Хуан Рамон серед кімнати застиг на струнко, в суворій військовій поставі. Не відриваючи зору від стола, капітан несподівано наказав:

— Підходьте ближче.

Підійшов два кроки і знову завмер у попередній поставі перед столом. Денне світло ясними снопами врізувалося в середину кімнати, світило сонце. Але висяча електрична лямпа, як і настільна, що обпиралася об скло широкого стола, ще світилася, ніби капітан Берналь забув, що минула ніч, що надворі яснів день над недільним містом. З якого часу почала працювати ця людина? Від котрої години? Хуан Рамон цього не знав, — був здезорієнтований. Видовжена рука нервово бігала по паперах, роблячи нотатки. Нагло наступила перерва, схилена голова підвелась у сторону Хуана Рамона. Здригнулись вії. Рука нервово опинилась над чолом. Повів нею по лиці, зупиняючись на устах. Виглядав так, ніби хотів здерти маску змучення і виснаження.

— Хто ви?

— Поручник Хуан Рамон Антунез, призначений до Леґіону...

Відтак скоро додав:

— В очікуванні призначення, мій капітане.

— Що ж бажаєте?

— Мій капітане... Бажаю... Ви нічого не чули дві години тому? Не чули ви реву гармат дві години тому?

— Ні. Не чув я нічого.

Хуан Рамон зачудувався. Був готовий сказати цій людині, що вона говорить неправду, що жартує. Приглянувся до неї уважніше. Намагався провірити її лице. Але відчув, що колосальна сила вогню очей капітана Берналя відкинула його, ніби сила якогось незвичайного магнету. Зрозумів, що стояв перед незрозуміло-дивною людиною. Світло на столі, висяча лямпа продовжувала світитися і Хуан Рамон починав вірити, що капітан взагалі нічого не чув.

— Сідайте...

— Дякую, це не конечне. Ви працюєте. Я хочу скоро полагодити. Прийшов просити вас, жадати від вас, щоб ви призначили мене на фронт. Прошу призначити мене до Леґіону, хочу бути леґіонером, щоб не марнувати днів у запіллі — пиячити, спати досхочу. Хочу йти воювати й умерти, коли цього треба.

Почав говорити спокійно, але щодалі, то більше загорався й останні слова вимовив напівкричучи. Капітан Берналь вискочив з крісла. Перехилився через стіл, якби хотів впасти на Хуана Рамона. Поручник відчув, що залізна рука здавила його, як ляльку, в ухах почали дрижати фрази:

— Ви ідіот! Ви дурнуваті! Ви... хлопчик! Вмерти... Запілля, фронт... Ви, плиткий чоловіче, прийшли мене дражнити?

Капітан стримався і перестав його лаяти. Але стояв гнівний, напружений, його очі блищали гарячкою і гнівом.

— Ви прийшли мене дратувати? Ви хочете вмерти? Вмерти... Вмерти... Що ви знаєте про смерть? Я можу вам показати, щоб ви зрозуміли! Можу звідси сказати вам, що це значить вмерти. Звідси!... Звідси! Чуєте мене?... Вже звідти можу вам показати, що то значить вмерти від утоми, від виснаження без боїв і без близьких друзів. Вмерти перед самою чверткою паперу, що поволі заповняється числами. Ви хочете вмерти? І це вам видається великим ділом, великою посвятою? Віддавна ви вже в Легіоні?

— П'ятнадцять днів мій капітане...

Нервовий стан капітана Берналя трохи послаб. Перестав кричати.

— А-а-а! — сказав, неначе з полегшенням. П'ятнадцять днів... Я тут вже п'ятнадцять років.

Довгими кроками почав ходити по кімнаті. Був подібний до лева у клітці, лева високого й голодного, сильного й боязкого. Хуан Рамон відчув себе маленьким і смішним. Говорив з респектом, виправдуючись:

— Я не хотів образити вас, капітане Берналь. Я навіть не думав, що ви мене так зрозумієте. Ви працюєте і виконуєте свій обов'язок. А я не роблю нічого.

Капітан Берналь трохи заспокоївся і почав:

— Ви почекайте! Ви слухайте! Як ви думаєте, що означає вмерти? Чи ви бодай раз над цим задумувалися? Вмерти — це значить слухати. Ми живемо серед такого трагізму, серед такого напруження, що для кожного легіонера — вмерти це нічого не значить. Вмерти, просто перестати жити, так вмерти можуть покірні й маленькі мурашки. Втратити життя... Що це є Терсіо? Сюди, поручнику Антунез, приходять, щоб слухати. Тут нормою є послух, спокій і це найбільший труд. Коли ви прийшли у Легіон з вірою, що жертва життя вам дасть право на все, що ви бажаєте, то йдіть собі геть. Ідіть собі зараз! Ідіть уже! Нам не потрібно вашого життя! Пощо воно нам здалося?

По короткій павзі він продовжував:

— А тепер, коли ви прийшли слухати, то залишайтеся. Тільки в такому випадку залишайтеся. Через цю канцелярію вже перейшло багато молодих людей, таких, як ви. Між ними перейшов мій власний син. Одних я ще бачив. Про других знаю, що живуть. Багато впало. Коли постає якась порожнеча в рядах Терсія, то її знайде один з тих, які тут очікують. Черга дуже стисла! Тут, за цим столом — приймав я свого сина й багато інших, таких самих, як він, і таких, як ви. Я їх прийняв і подав їм руку на прощання. Дехто повернувся. Інші впали-померли. А я залишаюся тут. Чи це щось аж таке велике йти на війну й умерти? Цей стіл страшніший від найстрашнішої атаки, страшніший від наглої смерти. Працюю денно двадцять годин. Але думаєте, що я якась надлюдина? Думаєте, що я із заліза? Вірите, що я якийсь божок? Ні! Ні! Я тільки звичайна людина.

Мізерна людина з м'яса й болота! Мучуся, виснажуюся, терплю, але... залишаюся тут. Дивіться... На столі легіонерське вірую. А воно говорить: »Легіонер ніколи не каже, що він змучений, аж впаде мертвим...« Це є те, що чекає також мене — вмерти від виснаження. Приростим до крісла. Списуючи чвертки паперу. Записуючи вартість думок і заслуги якогось сержанта. Послух. А ви, який має силу й молодість, ви здорові й повні життя, ви — хочете вмерти без терпіння? Хочете бути героєм без терпіння? Хочете слави, не відчувши пекла. Хочете вічности в обмін за маловартісну річ. Хочете молодої смерти, не почуваючись старцем. Ви хочете багато, але ще не маєте нічого...

На столі обізвався телефон. Капітан Берналь наблизився до нього, зняв слухальце й уважно слухав. Хуан Рамон бачив його тепер блідим, знервованим попередньою розмовою. Змучення знову повернулось на його зморщене лице. Пасмо срібного волосся впало на чоло, коли він, неначе пригноблений, відповідав своєму невидимому співрозмовникові:

— Так, я Берналь, капітан Берналь...

— ...

— А-а! Як маєтеся?

— ...

— Так. Працюючи...

— ...

— Говоріть...

— ...

— Лиха вістка?

— ...

— Говоріть скоріше.

— ...

— Так, чоловіче, так. Я завжди приготований...

Капітан Берналь відповідав короткими словами, щирими словами простої мови:

— Так, так... Вчора... Розумію... Згинув? Так, так. Міна... Дякую. Не турбуйтеся...

На одну мить ослабли його ноги; падав, як підкошений, — так падають під ударами сокири могутні гіганти старого лісу — аж присів на кріслі.

— До побачення... Дякую... Спасибі...

Заглухли слова, погас зір, ніби нічого не бачив. Запал очей померк. Хмара смерти на мить заслонила його. Поволі, поволеньки завісив слухавку. Чоло підпер долонею і з-під руки говорив до Хуана Рамона втомленим голосом:

— Десята бандера[3]... Двадцята компанія... Вона в Університетському Місті[4]... Займає клініку... Війна мінами... Вчо-

[3] Бандера — військовий відділ, що нараховує 250-300 вояків-піхотинців.

[4] Університетське Місто — в Мадріді, найкраще і справді Університетське Місто, єдине в цілому світі. За нього велися дуже жорстокі бої,

ра вибухнула одна... Були мертві... Багато... Багато... мертвих...

Нагло випрямився.

— Поручнику Антунез: ви призначені. Від'їдете за кілька днів. Два, три, чотири чи ще кілька днів. Потребую тільки часу на полагодження вашої військової книжечки. Займете місце, яке вчора залишив... мій син.

Хуан Рамон відчув холод. Капітан натиснув дзвінок. Увійшов адьютант.

— Поручник призначений до десятої... бандери. Зараз просіть потрібні документи.

І по хвилі тиші:

— Принесіть нинішній реєстр... Будемо працювати...

Адьютант виструнчився і вийшов.

— Ви також ідіть.

— Мій капітане,... простіть мої попередні слова. Мої дурні попередні слова.

— Я прощаю... А тепер... ідіть. Залишіть мене на хвилину самого. Самого... залишіть мене...

Сонце ріками вливалося в кімнату, але світло світилося — слабе, бліде, завмираюче, як життя капітана Берналя. І таке ж тверде, незламне, невтомне, як хоробра душа того леґіонера...

Авторизований переклад
Дмитра Бучинського
Мадрід. у березні 1955 Р. Б.

М. Орест

* * *

Як шатра бронзові, стоять каштани
І жовтиною липи підпливли.
Поблякло все: і радості і рани,
Все в прохолодні збилося вузли.

І дні змішалися в неясних сплетах,
І стопом бронзовим лежать роки.
Не розпізнати на старих монетах
Минулого зникаючого знаки.

І в улиць в'язь пірнувши, в неминучий
Свій уділ, чи чіткий почуєш стук:
З гілля каштанового плід блискучий
Враз падає на безобличний брук.

Ти в руки візьмеш плід з чуттям туманним —
Дитя, що буде деревом рости.
... Тобі згадається: в житті оманнім
Колись, давно дитинство мав і ти.

Василь Кучер

Устим Кармалюк

(Уривки з роману)

(4)

11

Тобольський острог мідного заводу стояв під горою в тайзі, недалеко від шахт, де каторжани видобували руду. Він був обгороджений високим і густим частоколом, поверх якого виднілися лише дощані дахи бараків та їхні закурені димарі. Що робилося на острожному подвір'ї і в бараках, розгледіти крізь дубовий частокіл було майже неможливо. По цей бік частоколу, біля брами і важкої дубової хвіртки, стояла будка вартового солдата, пофарбована білими й чорними смугами. На кожному розі острогу теж ходив вартовий і височів смугастий, як і будка, стовп із скляним ліхтарем, у якому цілу ніч горіла лойова свічка або курний каганець.

За високою стіною подзвонювали ланцюги кайданів, навіваючи сум на всю слободу, в якій жили поселенці і вільні козаки. У заводській слободі, біля мідних шахт, стояли добротні, в зруб кладені хати начальника острогу, головного техніка шахти, маршейдера і ще якихось службовців. Біля них тулилися підсліпуваті, схожі на курники, землянки, в яких гніздилася виселкова голота й ті, що, відбувши каторгу, осіли тут на вічне поселення. Поволі вони будували собі власні хати і переходили до них із землянок.

Навколо острогу і виселку тайгу було вирубано, щоб каторжани не могли втекти, а вартові пильно спостерігали, день і ніч, що діється поблизу високої дерев'яної стіни. Тайга відступала з цих місць далеко в сопки, і тепер бовваніла чорною й мертвою смугою, яка, немов залізним ланцюгом, облягала і шахти, і острог, і виселок. Ночами тут чути було тільки протяжний і тоскний поклик вартових:

— Слу-ха-й!

Йому відповідала далекою луною тайга, десь валували голодні собаки і часом завивали в горах вовки. Потім знову наставала могильна тиша, в якій голосно потріскували від лютого морозу дубові колоди в стінах і частоколі. У вікнах землянок і хаток простого люду було темно ще звечора, і місячне проміння таємниче поблискувало на шматочках слюди, якою замість скла були затулені вікна.

На всі чотири сторони лежала глуха й дика тайга, на сотні верстов не було ні душі живої, і думка про втечу з цієї нори кожній людині здавалася нечуваним безумством. В тайзі втікача розірвуть звірі, або він загине від голоду. На єдиній дорозі стоять пересильні тюрми й остроги, і там його спіймає поліція,

Та й вибратися з острогу непоміченим було важко. Через частокіл не перелізеш, бо руки й ноги заковано в кайдани. Дубова хвіртка відчиняється тільки тоді, коли каторжан ведуть на роботу в шахти, приводять на обід та увечорі, як вони повертаються з роботи. І кожного разу їх суворо й пильно перелічують у брамі. Скільки з острогу вийшло, стільки має й повернутися. Тут ніяк не обдуриш варту і старшого офіцера, який завжди сам усіх лічить і перевіряє.

Все це добре зважував і вивчав Устим Кармалюк, щодня йдучи з каторжанами на роботу в шахти і повертаючись увечері в острог. При ньому незмінно були Мирон Волошка, парубок Тимко та ще кілька подолян, засуджених у його справі. Не було тільки серед них Данила Хроня, який зостався на гуральні, де були й вони всі, після прибуття до Сибіру. Тепер їх розлучено, і це викликало підозру в Кармалюка. Підозра одразу впала на Данила Хроня, і він почав пов'язувати її з своєю невдалою втечею з гуральні.

Прибувши етапом до Сибіру, Устим Кармалюк дізнався про гуральню і заявив у Тобольській пересильній тюрмі, що всі вони, подоляни, вміють варити горілку й пиво, бо довгий час служили на гуральнях у подільських панів. Їхнє пиво і горілка славиться й досі у самій Варшаві. Варити брагу їх навчив один чех, що знав таємниці цього хитрого ремесла. Начальник пересильної тюрми був зятем власника сусідньої гуральні і, певна річ, відправив Кармалюка з подолянами на ту гуральню. Вони жили в острозі, на роботу і з роботи їх водили під вартою, в брамі пильно перевіряли, але горілка, біля якої тепер ходили подоляни, скоро зробила свій вплив на інвалідну команду, яка стерегла в острозі каторжан. Тимко Гречка наловчився виносити з гуральні спирт у звичайному бичачому пухирі, з яких тоді чинили кисети на тютюн. Ось чому варта ставилася поблажливо до веселих і гостинних подолян. Кармалюк завів собі знайомих у машинному відділі, дістав ножову пилку для заліза, виміняв за горілку поселенський одяг і все те приховав у вугільному складі, біля глухої задньої стіни, яка виходила в густий сосняк, а там і в тайгу.

Було вирішено тікати не всім одразу, а тільки йому і Мирону Волошці. Данило Хронь і Тимко Гречка мали залишатися на гуральні, поки варта заспокоїться, забуде про Кармалюкову втечу, а вже тоді Данило Хронь мав діяти на свій розсуд і хитрість, визволяючи разом з собою і Тимка Гречку. Данилові Хроню не сподобався такий плян. Він почав просити Кармалюка, щоб той узяв його з собою, а Миколу Волошку залишив з Тимком. Кармалюк категорично заперечив і наказав Хроню виконувати й далі все, як було задумано.

Хронь не витримав і одного разу так напився при роботі, що почав загрожувати спиртовару вбивством і зчинив бешкет на всю гуральню. Спиртовар викликав чергового офіцера, і Данила

Хроня забрали на гауптвахту. Кармалюк прибіг з котельні, але було вже пізно. Хроня повели солдати. Того ж дня Кармалюк переховав пилку й одяг в інше місце. Він стривожився і втратив сон.

Данило Хронь не повернувся до острогу ні другого, ані третього дня. Через знайомих солдатів з інвалідної команди, з якими вже подружив Кармалюк через Тимкові могоричі з бичачого пухира, скоро стало відомо, що Данила Хроня тяжко били на гауптвахті, про щось допитуючи. При екзекуції був весь час присутній агент таємної поліції, і нікого стороннього не допускав. Згодом Хронь опинився в острожній лікарні, і там було наказано його розкувати.

Кармалюк дізнався, що в його скорбному листі, куди записувано тюремним фельдшером щось на зразок історії хвороби, не значилося якоїсь тяжкої недуги. Це ставало загадковим. Адже кожного каторжанина після екзекуції на гауптвахті завжди повертали до острогу, де він потроху видужував. А цього раптом у лікарні залишили, та ще й розкували. Дивна поблажливість...

З того часу нагляд за каторжанами на гуральні посилився, і коли одного дня забрали на гавптвахту й Мирона Волошку, збентежений Кармалюк вирішив, поки не пізно, тікати.

У кузні, куди він возив тачкою вугілля, знайомий коваль в одну мить розклепав йому кайдани, і Кармалюк, зчепивши їх дротом, швидко зник за буртами вугілля біля задньої стіни. Переодягнувшись, він виліз на молодий кедр і з нього стрибнув через загороду в зарослі сосняки. Стрибнув з пругкої гілляки, яку перед тим добре розгойдав, і побіг щодуху, плутаючи сліди.

Він біг довго й без упину, поки не вибрався манівцями на глуху слобідську тропу, що вела на трактовий шлях. Але тільки він ступив на стежку, як йому назустріч підвелася із засідки варта, яка вже ждала його. З обох боків лежали глибокі, під руки, сніги, а стежка вузька, на ній три солдати стоять і фельдфебель. Все пропало. Вони зв'язали Устима і повели назад до острогу. Так і закінчилася його спроба втекти. Цю невдачу він пов'язував з підозрілим перебуванням Данила Хроня в острожній лікарні.

Через кілька день повернувся з гауптвахти побитий Мирон Волошка, але його до лікарні не відправили, а кинули на тверді нари в бараці, щоб сам видужував. Мирона весь день допитували, вимагаючи, щоб він сказав, де заховано одяг, коли він збирався тікати з каторги і хто його спільники. Данила Хроня він не зустрічав і жодного слова про нього не чув. А коли втік того ж дня Кармалюк і його впіймали, Мирона привели назад у острог.

Данило Хронь в острозі більше не з'являвся. Його погнали кудись на лісопильню. Цю історію знали всі каторжани, і Кар-

малюк дав їм наказ розшукувати Данила Хроня через знайомих в лікарні, на гауптвахті, на роботі, щоб дізнатися в нього правду про цю підозрілу й страшну подію, від якої віяло підлою зрадою.

Взимку того ж таки 1825 року Устима Кармалюка з подолянами перегнали назад до Тобольська, а звідти на оцей мідний завод, де навіть і мізерна воля гуральні не ночувала. Але Устим встиг захопити з гуральні стальне лезо ножівки, що була захована в буртах вугілля. В шахті він його натягнув на залізного прута і добре приховав у глибокому забої. Нехай потягне весною, і він знову спробує вирватись навіть з цієї клятої нори на рідну Україну. Каторжани мідного заводу вже дізналися про його невдалу втечу, а хтось з канцеляристів устиг взагалі розповісти їм історію Устима Кармалюка, яка була записана в його судовій справі, і це одразу піднесло отамана в очах каторжан. Вони навіть хотіли обрати його своїм таємним старостою, але він одпросився. Проте всі скандали і найскладніші суперечки, які виникали між в'язнями в острозі, доводилося розв'язувати йому. Врівноважений, чесний і завжди правдивий Кармалюк мирив в'язнів, і вони корилися його наказам.

Минали дні у важкій роботі під землею, пливли довгі зимові ночі в задушливому бараці, але скоро в закурених вікнах під самою стелею почало світати раніше, ночі стали коротші, — то надходила весна. Вечорами в острозі співали пісень, гарячіше стали грати в карти на пайку хліба, а майстрові почали шити чоботи на продаж. Хоч в острозі й не було заведено розповідати самому про вчинені злочини, але Кармалюк скоро дізнався, хто і за що тут сидить, хто вчинив яке діло...

... Як довго тягнулася та остання ніч для Устима! Він, здавалося, і не спав, а тільки дрімав, чуючи усе крізь легкий сон. То там, то тут скрикували каторжани: одні когось душили й різали, палили й вішали, інші благали порятунку, комусь клялися в своїй правді. А над усім тим важко стогнала віхола та раз-у-раз розлягався тягучий і нудний поклик варти:

— Слу-у-ха-й-й!..

Нарешті, минула ніч, і в острозі заграли зорю. В бараці грюкали двері, бряжчало залізо, солдати вигонили каторжан у двір і ладнали в ряди, щоб знову гнати в шахту. Перед ними знову вертівся червоний з перепою офіцер, закутаний по самі вуха у рудий башлик з верблюжої шерсті. Кармалюк подивився на офіцера, і йому раптом стало жаль, що він не має такого башлика. Як би він йому знадобився тепер, на оцьому колючому вітрі, що січе і крутить з усіх боків, пропікаючи до кісток.

Перед шахтою офіцер знову перелічив каторжан, і вони пологою штольнею зійшли під землю. Біля входу до шахти стояла варта. В глибоких штреках, серед густої темряви, де зрідка блимали бліді вогники каганців, знову загупали важкі кайла і ло-

ми, забряжчали відра й лопати. Мідна руда залягала глибоко в міцній породі, і довбати її було важко. Забої лежали під самою стелею в штреках, і до кожного вела драбина, яку спускали і підіймали за собою каторжани. Десять пудів чистої руди мусів надовбати кожен, інакше йому урізували пайку хліба, залишали без гарячої страви, на самій воді й сухарях*). Штейгер лічив відра з рудою, що спускалися на мотузці з кожного забою. Саночники тягнули їх похилим спуском, під гору. Роботу починали до схід сонця. Перерва на обід була в одинадцятій ранку. На обід людей гонили в острог, а потім знову на шахту — до самого вечора.

Кармалюк довбав руду в одному забої з Гавриловим. Для його втечі все було готове. Та раптом, десь перед початком обідньої перерви, в шахті пролунав глухий гуркіт і розітнувся розпачливий крик Хоми Гаврилова:

— Рятуйте! Кармалюка завалило!

Замиготіли вогники, почувся швидкий тупіт десятка ніг, а нагору, по дорозі, де зупинилися саночники, все летіло й летіло:

— Рятуйте!

— Обвал у шахті!

— Носилки давай. Носилки!

На місце обвалу прибіг офіцер з солдатами і побачив купу землі й каміння, під якою лежав Кармалюк. Йому вже відкопали голову й одну руку, і він мляво ворушив пальцями. Обличчя його було чорне й нерухоме, очі міцно заплющені. Він ледве дихав, бо навіть каганець, піднесений йому до рота, не тремтів своїм вогненним язиком. Хома Гаврилів з каторжанами стояв на колінах, розгрібав над заваленим породу і важко дихав.

— Води йому! — гукнув офіцер і, схопивши відро, вилив на голову Кармалюка.

Устим розплющив очі і тихо застогнав. Принесли брезентові носилки і почали вкладати на них Кармалюка. В цей час у протилежному кінці штреки зчинилася бійка, і почувся зляканий крик. Офіцер з солдатами кинувся туди, круто лаючись і кленучи каторжан. Надворі заграла сурма на обід, і каторжани рушили з шахти.

Кармалюка несли на старих брезентових носилках з давніми слідами засохлої крови, рудої глини й гашеного вапна. Першим ішов за носилками Хома Гаврилів, за ним Мирон Волошка. Каторжани співчутливо охали, зітхали, сумно похитуючи головами. Перед виходом з шахти, як уже потягнуло морозом, Хома Гаврилів гукнув до Мирона:

— Стій! Його треба з головою накрити кожухом... Він увесь мокрий од води. Ще обмерзне, як будемо нести в острог.

— Накрийте! — крикнув офіцер знадвору.

Каторжан знову перелічили біля шахти, потім — перед хвірткою остроґу, нарешті, вступили до бараку. Хома з Мироном по-

*) Ця ж метода панує і тепер у совєтських концтаборах, — Сладач.

ставили брезентові носилки на верхні нари і не відходили від них, поки й кінчився обід. Вони раз-у-раз носили Кармалюкові воду, десь навіть добули йому міцного чаю з цукром, але він не доторкався до їжі, лежав нерухомо, наче заснув. Офіцер наказав залишити при хворому Хому Гаврилова, щоб той ждав приходу фельдшера з лікарні, а сам знову погнав каторжан до шахти. В бараці лишився Хома та ще десяток хворих і немічних, які стогнали та ойкали по закутках.

Фельдшер чомусь барився і не приходив. Його не було цілий день, не прийшов він і ввечері, не навідався й другого дня. Хома Гаврилів заявив про це офіцерові. Офіцер запитав його, чи їсть і п'є Кармалюк. Хома відповів, що їсть і п'є. Тоді офіцер байдуже махнув рукою і знову погнав до шахти в'язнів. Він зайшов до бараку з фельдшером тільки на третій день увечері.

Підставивши стола, вони вилізли на верхні нари, де стояли брезентові носилки. Фельдшер розкрив на носилках кожуха і мало не впав з переляку.

Під кожухом лежав довгий мішок, набитий землею, якась торба з піском і на ній Кармалюкова шапка. Тут же на мішку був його арештантський одяг і розпиляні кайдани.

Офіцер схопився за голову і несамовито заверещав:

— Уб'ю! Повішу всіх!..

Він схопив за горло Хому Гаврилова і трусив у нестямі, вигукуючи:

— Де Кармалюк, злодюго? Де він?

Хома Гаврилів стояв перед ним міцний, як дуб, навіть оком не кліпнув, не хитнувся. Спокійно і розважливо Хома пояснював:

— Або я знаю, де той Кармалюк? Ми його принесли на оцих носилках і поклали тут. Він лежав собі тихо і води просив. Йому давали воду. А сьогодні, як усі пішли на роботу, мене забрали на гауптвахту дрова колоти, воду носити до кухні. Я й пішов, і весь день там робив. Фельдфебель знає. Більше я Кармалюка не бачив, пане офіцер...

У бараці стало тихо. Мовчазні каторжани весело позирали із своїх кутів блискучими очима, голосно кашляли, дзвеніли кайданами. У вікна билася віхола, за високим частоколом чути було тривожний і нудний, схожий на голосіння, поклик вартових:

— Слу-у-ха-а-й!

Офіцер заточився і впав ниць на нари.

Фельдшер заметушився біля нього, розстребнув йому шинель і вийняв у себе з кишені якусь зелену пляшечку. Наливши на вату нашатирного спирту, він почав мазати ним офіцерові по губах і під носом.

Хома Гаврилів, високо підвівши голову, дивився в закурене вікно під стелею. У синьому небі ясно блимала вечірня зоря і немов лагідно посміхалася до нього.

14

На греблі Кармалюкову Марію знову перейняв осавул. Він конем загнав молодицю під дубові палі, і вона відчула над своєю головою гаряче кінське дихання і гострий запах солоного поту. Кінь трусонув гривою, і густа піна з його рота бризнула Марії на груди. Жінка злякано закрила руками обличчя. Але на цей раз осаул навіть гарапника на неї не підняв. Те, що він сказав, було дошкульніше від усякого удару.

На Маріїному тілі вже почали загоюватися рани, які вона прийняла у Літині на вирок кам'янецького суду, знісши важке покарання за свого Устима. Тепер ті вигоєні рани наче знову роз'ятрились і болісно занили. Марія бігла понад ставом додому, а в ушах усе дзвеніли ядучі, люті слова осавула: »Гадюку коло серця грієш, а не сина! Гляди, бо виросте і зажене й тебе на Сибір, згубить у каторзі... Чоловік — душогуб і розбійник, то ти хоч сина бережи, не пускай по батькових слідах«. Боляче обпік осавул Маріїне серце. Вона вирвалася з-під його коня, розлючено кинувши осавулові: »Не твоє діло!« Та від того їй не стало легше на душі. Пани і шляхта знущалися з неї за Устима, а тепер ще й синів у цю справу хочуть заплутати.

Марія і досі не знає, що подіялося середульшому Остапові ще в той зимовий вечір, коли вона повернулася з ним із суду. Сам не свій став хлопець. Зовсім од рук відбився. Марія була люта на нього, затаїла ту злість. Де ж таки! Син батька на суді виказав! І била його Марія за те, і кляла спочатку, і всовіщала, а він, як той вовкулака. Просить його Марія вечеряти, — не йде, запитує щось — мовчить Остап, насупивши брови. Карала вже його не раз за непослух — ніякого знаку. Згорбиться в кутку, затулить руками голову і навіть не плаче, голосу не подасть. Зціпить зуби і стогне. Сльози не видушить з ока. Вона ж цілий день на панщині. То на лану, то біля двору, а то в лісі. Їй важко допильнувати Остапа, — де він тиняється цілі дні, що робить, з ким водить свої небезпечні гулянки. Інколи люди переказували Марії, як поверталися з роботи: бачили малого Остапа аж за селом, коло Шляхової корчми. Тинявся між возами, носив воду корчмареві. Горить від сорому Марія, слухаючи такі слова про сина. А тут ще й осавул заливає гарячого сала під шкуру. Ні, це вже нестерпно! Полізти серед білого дня у панський сад по яблука! А з іншого боку подумає — і жаль сина. Своїх же яблук нема, а покуштувати дитині кортить. Скільки воно тих яблук могло назбирати, а слави знову на ціле село. Тепер зарепетує шляхта: »Карман! Злодій! Розбійник!«

Марія бігла сама не своя до хати, і їй здавалося, що про крадіжку яблук у панському саду знають уже всі люди на селі. Що ж їй робити, від кого допомоги сподіватися? Від Устима? Ні! Його немає і невідомо, чи й повернеться колись до села. Мабуть, вже судилася йому Сибір та вічна каторга, розпечене тав-

ро на лобі, а не турбота про синів. Кістки свої він там зложить, а до синів не вернеться. І перед її очима знову, немов з туману, виринав Устим, якийсь далекий і недосяжний. Пригадувала пам'ятний зимовий день у Кам'янці. По той бік річки, в Підзамчі, вивели їх з фортеці на майдан. Марія стояла в натовпі, прибившись до односельчан. До Устима її не допустили. Вузлик з хлібом і два останніх злотих, так і зосталися в неї, поки й кара закінчилась. Устим спокійно лежав на ослоні, і над його білим тілом свистіли солоні дубці. Не один і не два, а цілих сто один удар. Він витерпів цю страшну кару, навіть не зойкнувши. Тільки хитнувся і застогнав, коли кат прикладав йому до чола три залізні печатки з розпеченими шипами. Марія не витримала такої наруги і болю. Затуливши долонями очі, кинулася геть з натовпу, притиснувши до грудей вузлика з хлібом.

Вона заплакала тільки пізно ввечері, коли всіх каторжан гнали з Кам'янця в далеку дорогу на Сибір. В сірому й мовчазному натовпі Марія шукала свого Устима, але не змогла знайти. Свого вузлика з хлібом і два злотих вона віддала якомусь хлопцеві, що теж ішов на каторгу. Він довго дякував Марії, все допитуючись, хто вона і звідки. Не сказала. Побоялася назвати себе. Бо багато арештантів були засуджені й ішли на Сибір за її Устима і, може, дехто в думці й проклинав його за те. Не відала про це Марія. Вона знала тільки, що Устим Кармалюк тепер не одинокий. Скільки люду підняв він за собою! Не скорився царській силі. Нехай же й далі буде таким. Щасти йому, доле! А синів вона їм не віддасть. Не пустить до пана в наймити. Хай брешуть, що хочуть! Увесь рід Кармалюків чесний, трудовий, і діти в ньому такими виростуть...

Марія завернула на леваду і поміж головастими соняшниками тихо підкралася до своєї хати. Вона хотіла непомітно підійти до дітей і поглянути збоку, що вони зараз роблять. У дворі було тихо. На кучерявих спориші холонула вечірня роса, і синє небо, всипане зорями, немов упало нижче над селом і тиснуло своєю чорною вагою на землю. Млосна духота стоїть навколо. Марія зупинилася за причілком, визирає непомітно, а серце мало не вирветься з грудей.

Діти сиділи на порозі, підібгавши під себе ноги. Перед ними стояла стара полив'яна миска, в якій ще парував вранішній куліш з жмені пшона. Картопля в ньому торішня, вся солодка й гливка. Діти набирали те вариво дерев'яними ложками, підставляючи долоні, щоб не розхлюпати. Хліба давно в хаті не було, і вони долоні підставляли під ложки. Отак уже другий тиждень.

Остап сидів біля порога на призьбі, і Марія добре його бачила. Іван — проти нього, спиною до Марії. Видно, вони наговорилися вдосталь, і тепер кожен по-своєму передумував ті розмови. Марія вже хотіла була вийти із своєї засідки, та Іван, порушивши мовчанку, раптом заговорив:

— Їжте, хлопці, я сьогодні повен чавунець наварив. Ще й ма-

тері зостанеться. Остап, махнувши ложкою, тихо свиснув, і його вилицювате обличчя розпливлося в посмішці.

— Не свисти! — гримнув на нього Іван.

— Або що? — засміявся Остап.

— Матері розкажу, от що, — суворо пояснив Іван.

— Ну й кажи. Злякався я тебе дуже...

— Їж мовчки, коли дають, а тоді поговориш, — заспокоїв його Іван, і діти знову мовчки заторохтіли ложками об дно щербатої полив'яної миски.

— А з тебе, Іване, добрий куховар. Тебе можуть і чумаки до себе у ватагу вз'яти, — похвалив брата Остап.

— Чумаки? А ти де чумаків бачив? — запитав Іван.

— Ого! Чумаки і батька нашого знають, — похвалився Остап.

— Батька знають? — підхопився на коліна Іван. — А що ж вони про нашого батька знають?

— Хвалять дуже. Випили за його здоров'я по чарці, мені теж давали, але я не захотів. Гірка дуже. Тоді старший дав мені два шеляги. От які вони добрі, чумаки!..

— Покажи!

— Покажи гроші! — в один голос скрикнули обидва сини.

Остап не поспішав показувати гроші. Він гордо підняв голову, притуливши до грудей руки, ніби боявся, що в нього зараз одберуть чумацький подарунок. Та діти вже покидали ложки й оточили Остапа. Він таємниче озирнувся на всі боки, замахав на братів кулаком, щоб затихли, і поважно сказав:

— А матері не розкажете? Ну, глядіть. У мене скоро ще будуть гроші. Я випрошу в чумаків багато і куплю собі за ті гроші пістоля. Справжнього, такого, як у батька був за поясом. З ним я куди хоч піду. Чумакам сон снився, що скоро батько повернеться до нас із Сибіру. Он як буде!..

Остап всунув у пазуху руку і вийняв брудного вузлика. Він тримав його обіруч, розв'язуючи зубами, поки в ньому, нарешті, задзвеніли крихітні мідяки. Одного з них він простягнув Іванові.

— Глянь який. Можеш і на зуби взять. Чисті гроші, — сказав він весело і свиснув.

Іван нахмурився:

— Остапе, схаменися, послухай матір. Нащо тобі й той пістоль, і ті гроші?.. Ти он і батька на суді виказав, а все не каєшся...

Остап затрусився весь і пополотнів. В його очах спалахнув хворобливий блиск, а може навіть сльози виступили. Марія не роздивилася добре, бо було вже темно. Він схопився на рівні ноги, випростався весь, ніби молодий дубок перед бурею. Голос його зірвався на високій ноті.

— Гадюка ти! — крикнув він на Івана. — Що я тобі зробив? Що? Хіба я навмисне виказував батька? Думаєш, як ти старший, то тобі все можна? На, бий!

Він вискочив на середину подвір'я і схопив камінця, що лежав біля жлукта. Там було багато камінців, бо Марія ними виварювала білизну в жлукті.

— Кинь каменюку! — заверещав Іван, тупнувши ногою. Його голосний крик боляче вдарив Марію в серце, і вона, мов очманіла, вибігла на подвір'я.

Побачивши матір, Остап одразу прохолов. Він тихо кинув каменюку, мовчки зніс легкого материного стусана межи плечі і, похнюпивши голову, пішов до порога. Він тільки люто позирав спідлоба на веселого Івана, який уже вертівся на одній нозі і щебетав біля матері, улесливо пояснюючи, що він не винен, що всю лайку здійняв сам Остап, який і досі не покаявся. Він зовсім не слухає Івана, як старшого, і навіть каже, що й матері не боїться.

Марія, не тямлячи себе, схопила Остапа за комір і боляче вдарила спиною об одвірок. Остап тільки скрикнув:

— Мамо!

Марія заточилася і майже простогнала:

— Ти довго мене каратимеш, вар'яте? Де чумацькі гроші? Я все чула...

— Не дам грошей! — засичав Остап і зіщулився, затуливши руками пазуху. При цьому він рвонувся від матері так, що сорочка тріснула біля коміра. Це вкрай розлютило Марію, і вона почала скубти його за чуприну. Але хоч що вона йому робила, Остап і слова не вимовив. Він стогнав, тихо схлипував і скреготав зубами, навіть не пручаючись. Тоді вона вхопила його за пазуху, щоб забрати гроші. Остап ударив матір головою під груди і вирвався з її рук. Він одбіг на середину двору і крізь сльози вигукнув:

— Бийте! Робіть, що хочете!.. Я однаково знайду батька! Нате вам гроші!..

Він вихопив з вузлика свої два шеляги, замахнувся з усієї сили і жбурнув їх у картоплиння на город. Мідяки, тонко брязнувши на долоні, просвистіли над Маріїною головою. Марія кинулася до Остапа, та він пригінці вислизнув з-під її руки і метнувся через перелаз на вулицю. На перелазі він мало не збив з ніг Опанаса, який, почувши лайку на Кармалюковому подвір'ї, вже поспішав сюди.

Босі Остапові ноги затупотіли попідтинню, тріснула сусідня ліса, десь залопотіли соняшники на чужому городі, і стихло все. Остапів і слід захолов. Заплакав малий Микола, і Марія взяла його на руки, притуливши до грудей. В її втомлених очах туманилися сльози, і вона навіть не помітила, як сусіда Опанас переступив перелаз і підійшов до неї, мовчазний і сумний. Вона навіть не побачила, як Іван довго й старанно полоскав у полив'яній мисці дерев'яні ложки. Над селом плинув тихий, душний вечір. Ні шелесту, ні шурхоту, тільки в маєтку пана Ханенка застережливо торохтіло калатало. Нічні сторожі починали обходити економію.

— Маріє! Нащо ти так? Воно ж ще дитина і сирота, — сказав Опанас і сів на призьбі. — Тобі важко, я знаю. Але кому з нас легко на цьому світі? Хіба Твій Устим з добра пішов на пана?

— Сама знаю, що не від роскошів пішов, — зітхнула Марія і, трохи помовчавши, додала. — Пішов і йому клопоту мало. А мені хоч головою об стіни бийся. Що я одна з ними робитиму? — показала на синів Марія.

— Треба щось робити... Я тобі не чужий тепер. І мене шмагали нагаями серед базару за те, що не виказав на суді Устима. В очах прояснилося після того. Так наче на душі стало спокійніше і панів уже не боюся, як колись. Ти не одинока, Маріє... Хіба ми за тобою не побивалися, коли потягли тебе соцькі до розправи? Хіба ми не чули тоді твого плачу?

Марія безпорадно похитала головою, сумно промовила:

— Переплакала на своєму віку, все чоловіка виглядаючи, а що з того? Літа минають, діти ростуть. Треба їм раду дати, від злиднів і старцювання захистить. Болить мені серце за них. Чи не болить, я тебе питаю?

— Болить, — погоджується Опанас. — Але від злиднів ти дітей не оборониш. Ми всі в злиднях. А от про старцювання ти, Маріє, даремно говориш. До цього дітям ще далеко, і не допустимо ми всі. Діти, Маріє, є діти, і гріх на них нарікати... Ну, де воно дінеться серед ночі? Побігає трохи, змерзне та й прийде назад до хати... Отак я собі думаю. Ми ж сусіди, Маріє, і я завсігди радий тобі допомогти.

— Спасибі за добре слово, — тихо каже жінка.

На цьому їхня розмова закінчилася, і Опанас поволі пішов на своє подвір'я. Марія загорнула у фартух сонну дитину, але до хати не пішла. Вона так і зосталася на призьбі, сторожко слухала таємничий шепіт ночі й намагалася вловити людські кроки на дорозі. Але дорога була тиха і порожня.

Ось по ній пройшов Опанас, потім промчав конем осавул, і знову все завмерло. Великі зорі мерехтіли над землею, і їхне світло мінилося в краплистих зернах холодної роси. Марія думала про Устима, але від того спокій до неї не приходив.

Що то він робить у цій порі, її Устим? Може, і він так само дивиться на оці великі зорі, що скрізь однаково стоять над землею і холодно блимають з висоти? А може кинуто його глибоко під землю, і він не бачить ні цього неба, ні його зірок, ні сонця? Чом же ти мовчиш, Устиме? Вернися до нас, або хоч звістку подай. Невже ти не чуєш людського плачу? Пан Ханенко знову гуральню пустив. Люди стогнуть на панщині, їм знову перевесла ріжуть. Прилинь, бо на тебе всі тільки й мають надію. Прилинь, хоч на годину, бо Марії тяжко одній з такими синами. Коли б ти, лишень, знав, як тяжко...

Сиділа Марія, зажурена й німа, думала про Устима і ждала, поки повернеться до хати Остап. Вона ждала сина на призьбі, потім у хаті на тапчані, але він так і не повернувся тієї ночі.

(Далі буде)

Леонід Полтава

Інший Микола Бажан

(Творчість у 1930-1950-их роках)

Нещодавно шановний читач мав нагоду ознайомитися на цих сторінках із блискуче написаною статтею **Євгена Маланюка »З київського Парнасу останніх літ«.** Стаття датована 1932 роком, отож приблизно до тих років у ній і було зроблено аналізу поетичної творчости Миколи Бажана. Як ще тоді передбачував Євген Маланюк, пишучи, що Бажан »підійшов на шляху свого розвитку до такої межі, коли... має з'явитися Сов-Держиморда« — так воно й сталося: після виходу збірки М. Бажана »Будівлі« Сов-Держиморда не забарився з'явитися перед поетом у вигляді зграї критиків і цензорів від літератури. Вони щільно заступили обрій, хоч який він не був великий перед надзвичайної сили таланту поетом і хоч яку наснагу не ніс поет у своїх грудях.

Атака почалася збоку, з ніби невинної вимоги »вирівняти стиль«, як свого часу писав, здається, Коряк. Поета обвинуватили в надуманій складности поетичних образів, у штучній візерунковості стилю, закидаючи йому також надмірне мовно-словникове шукання. Большевицька критика ще не »розкусила горіха«, найважливішого у Бажана — проблеми ставлення української людини, міцної, владної, гордої, як самі твори поета, незалежної від московських »директив із центру«, чужої духовости »синів великої російської гістерики і всеросійської великої нудьги«. Не обвинувачуючи Бажана в націоналізмі, як це було, наприклад, у ті роки із М. Рильським чи В. Сосюрою, большевицька критика почала вимагати від нього »відображення дійсности«, таким чином збиваючи поета із властивого йому шляху: замість широких філософічних узагальнень мали прийти коломийкові описи дійсности з її одноденними гаслами, вимогами і проблемами, з петербурзькою сірістю й порожнечею.

Однак, і в творах, написаних у 1930-их роках, особливо в першій половині, Микола Бажан ще залишається певною мірою вірним собі бодай у ділянці техніки віршу, мови і мистецького образу. Його не даремно названо архітектом слова. »Узорним зеленим прозор'ям спалахують башти каштанів«, або ж

Це труд небувалого людства
Підносить трофеї свої.
І зело, могутнє, як атом,
І атом, розквітлий, як айстра,
І формулу, плідну, як сім'я,
Побідно підносить творець... —

У рядках чути міцний, розрахований крок, чути руку, яка владно, без розніженого »хахлизму« ставить слово на своє місце, кладе його, як цеглину в будівлю, що стоятиме довгі роки. Та ба! — ця будівля якось стоятиме хіба що завдяки майстерности виконання, але зовсім не за те, що вона в собі помістила. А почала вона поміщувати щодалі то більше вимаганого совєтсько-московського ідейного мотлоху. На сцену починає виступати«... »радянський народ«, гримучі фанфари »перемагаючого«

комунізму і, нарешті — сам Сталін. Вірш »Людина стоїть в зореноснім Кремлі« був чи не першим вимушеним кроком Миколи Бажана в напрямі до тієї глухої безодні, до краю якої він ішов.

Людина стоїть у зореноснім Кремлі,
Людина у сірій військовій шинелі.
Ця постать — знайома у кожній оселі...

Та в кінці сіро написаного вірша знов проривається Бажан-поет:

Вітчизні віддати не вигризки душ,
А всю повноцінність життя або смерти.

І від цих, пронизуючих душу, зворушливих рядків майстра хочеться кричати з розпуки про те, якого великого поета втратила Україна в неволі. Адже так, саме так сказано не для України-Вітчизни, а для Сталіна і СРСР!...

На сторожі стояли не лише природний інстинкт зберегти себе фізично у совєтській м'ясорубці, не зійти фізично з білого світу, але і власне сумління. Може тому Микола Бажан, після »Кличу вождя«, »Веди, учителю« і подібних панегіриків Сталіну чи Кірову (епічна поема »Безсмертя« про С. Кірова, у яку вкладено величезну працю »пур р'єн«, як говорять французи) — намагався втекти від кошмарної української дійсности (це ж був період голоду в Україні і важкі поголодові роки) в перекладницьку працю. Так постав переклад геніяльної грузинської поеми »Витязь у тигровій шкурі« (»Вепхіс ткаосані«), який уважається навіть в умовах совєтсько-московської »рівности« народів — »найкращим на слов'янській мові« (вислів С. Шаховского). Чому саме героїчний грузинський епос полонив поета? Можна вбачати в перекладі »Витязя в тигровій шкурі« тільки втечу від дійсности, або ж тільки бажання дати українському читачеві змогу ознайомитись і полюбити гордість грузинської культури. Але до всіх припущень долучується ще одна відповідь: »Витязем у тигровій шкурі«, поемою наскрізь героїчною, в якій возвеличується в чудових образах відвагу, мужність, чесність, непримиримість у боротьбі з ворогом — чи не хотів тим твором сказати поет своє слово до рідного українського народу, багатьом представникам якого забракло в ті роки оспівуваних у поемі чеснот людини. Крім того, у праці над перекладом, яка вимагала надзвичайного напруження, досконалого володіння українським словом, — М. Бажан напевно шукав компенсації і станка, до якого міг прикласти свої дужі поетичні руки. Бо ж одночасно доводилося йому писати рядки малощо не газетні і видавати це за поезію, як того вимагали:

— Сергію! — скрикнув Осип: — ех, Сергію,
Як добре жити, чорт його бери!

або з того ж »Безсмертя«:

У спину постріл не страшить мене.
Нехай Іван лишається — і так
Сьогодні хлопець пережив багато.
І от знесилів зморений юнак,
Ввесь час тримавшись мужньо і завзято.
Піду один, ввійду до нього сам...

Миколі Бажанові не вдається діялог. У поемі »Безсмертя« діялогів дуже багато. Тема змушувала їх давати. Невластива для Бажана тема — вимучений, висиджений, може й виплаканий від люті твір. Московський критик М. Тарасенков, непомітивши чи намагаючися цього не помітити, писав у своїй монографії про М. Бажана, виданій у 1950 р. в Москві, що »по всему духу и стилю »Бессмертие« является уже произведением социалистического реализма«. По ідеї, і великою мірою по виконанні »Безсмертя« було наближенням щойно зміцнілого майстра поетичного слова до мистецької домовини.

В часі між працею над перекладом »Витязя в тигровій шкурі« і створенням поеми про Кірова, Микола Бажан пише не тільки вірші про »людину в зореносним Кремлі«. Могутня поетична сила і велике відчуття фізіологічної міці українського народу від часу до часу несподівано вибухають, як ґейзери, щоб швидко спасти і замулитися до наступного вибуху. В цей період було, наприклад, створено поезію »Танець«, у якій »нехай, гармонь, хоч ти!« — говорить автор хай хоч те, що є — живе, хай не падає віра, хай тліє вогник надії, хай колись співучі і веселі русичі не занепадають і в нещасті духом:

О, добрий молодий вогонь,
Зривайся і лети!..
Старі діди ідуть сюди,
І підліток — виходь!
В блакитну паморозь, в сади
Іди, врочиста плоть!
Обцасом бий зірчастий лід,
Сузір'ями колоть!..
Це — людство — муж і немовля,
І мати, й син-вояк.
О, людство — це твоя земля,
І радість — теж твоя!
Стомовний тлум, сторукий люд,
Як людство, повстає.
Твій труд, твій літ, твій лад, твій суд,
І свято — теж твоє!

В цей період Микола Бажан ще продовжує розвивати свій поетичний словник в окремих творах, збагачуючи його і збагачуючи українську літературну мову взагалі. Ось із його пластичних малюнків надзвичайного тембру:

Ці мідні ворота оранжу,
тяжкі нашарування сині,
Поміж колонад простопадних
багряниця загаяний рух,
Мозаїка з яшми й порфіру,
вплавлена в блесть світлотіні;
Як Шемахинське царство,
сонце ішло за пруг,

Чи із циклу »Грузинські поезії«, створеного наприкінці 30-их рр.:

Розкинувши жовтавих жилок сіті,
Мережі гострих, як у птиць, кісток,
Жадібний плющ припнувся на ґраніті,
Сухий, як бич, чіпкий, як кровосмок.
Але з-під сіті, що гризе і душить,
Сіяє камінь, сильний і живий, —
Звій блискавиць і наглий буревій.
Його не звергне землетрус, не зрушить
Розмірений уважним будівничим,
Він ґранню в ґрань і пругом в пруг приліг
Над скелями, над шумним многоріччям...
(»На руїнах у Кутаїсі«)

Або ж із »Узбекістанських поезій«:

Заграли й попливли шовки золотопінні,
І руки знесені, мов язички вогню,
Угору скинулись в тривожному тремтінні.
І дрібно бубон б'є. Я вкупі з ним бриню.
Я чую ритм і час, і женщина Єгипта
Ввіходить в місячний очей моїх розріз.
І барви шат моїх — оздоби манускрипта,
Де витворним письмом записаний Гафіз...
(»Танцівниця«)

У двох названих вгорі циклях і в третьому — »Бориславські оповідання« — написаному незадовго перед початком другої світової війни — поруч із віршами на теми, замовлені чи накинені згори, зустрічаємо також поезії, в яких Микола Бажан говорить на повний голос, настільки така мова можлива у пригнічуючім шелесті московської тайги, перенесеної в соняшну Україну. Поет мандрує, як колись це робив у своїх поетичних творах його колеґа — романтик Едуард Багрицький. У Бажана ввесь час було помітне прагнення до романтики, хоч воно дивно завжди сполучувалося із реалістичною, часом аж натуралістичною манерою вислову, крайньою конкретністю, намацальністю образу і надзвичайною новизною словника навіть при опрацюванні, здавалося б, древніх тем. Так після поклону в бік кримського хана (он же і московський царь у червоному Кремлі) в циклі »Грузинські поезії« М. Бажанові вдалося створити (і ще важливіше — надрукувати!) високої мистецької якости, далекі від аґіток і соцреалізму окремі твори: »На руїнах у Кутаїсі«, »Шлях до Тмогві« (про Шота Руставелі) й інші; в »узбекістанському циклі« — »Танцівницю«, у якій:

... і видиво й умілість
Я в танець втілила, і тіло проспіва
Про радісну любов, роботу, честь і смілість,
Про волю людського прекрасного єства!

А в »Бориславських оповіданнях« — поет ще раз возвеличив силу своєї нації в поезії »На карпатських узгір'ях«, у якій від »соцреалізму« є хі-

ба натяк на землю, »де ранок новий заіскрився«. В поезії про Івана Франка, в образі могутнього дуба, який:

Ти в шрамах, в напливах, в розколах, в горбах, в мозолях
Зростаєш крізь камінь, о дерево цільне і трудне!
Ти родиш — і пагін простромлює темний твій пах,
Ти стогнеш — і в вітах реве вітровіння стогудне.
Ти стогнеш, ти родиш, сягаєш, ламаєш і рвеш.
Ти дужчаєш, чуєш всім тілом порив життєродний,
Ти горбишся й дмешся, ти, може, потворне — алеж
Твій зріст є прекрасний і подвиг твій є благородний...

Поет побачив:

Я бачу й дивуюсь. Радіючи, я пізнаю
В нагірному дубі твою незабутню й єдину,
Твою міцнотілу, уперту подобу твою,
Карпатський поете, ковальський прославлений сину!

З початком другої світової війни, під час неї і по ній Микола Бажан таки здав свої позиції і намагання утриматись на висоті попередньої сили мистецького вислову (навіть ворожих Україні ідей) гаснуть. »Летіть, орли«, »Пощади псам нема« і багато подібних — це просто наспіх збиті необстругані колоди-плоти, які він пускав на агітаційну совєтську річку. Лише у книзі »Сталінградський зошит« де-не-де озивався Микола Бажан. Іноді свідомо чи ні — він користувався певним послабленням цензури і писав речі, сповнені любови до знедоленої України (цикль »Київські етюди«), говорячи про ту любов уголос, знаходячи бажанівські слова і ритми ще того Миколи Бажана, про якого — як про велику надію — двадцять років тому писав видатний український поет Євген Маланюк (визнання поета поетом — річ особлива, та ще коли взяти до уваги, що ідеологічно вони були і є вороги):

Над тишею холодних сизих площ
Висить, як звук, тонкий і рівний дощ
І він миттить хвилясто і зміїсто
Простелений по схилах тишини.
В своє життя іще не вірить місто,
Лякаючись і гомону й луни...
Стою німий на цвинтарі домів.
Ні сліз, ні слів. Сухий і світлий гнів.
Рясніє дощ і падає струнківше
М'яких краплин розмірене биття.
Теплом війнуло. Місто тихо дише.
Вертається життя.

Так майстерно і так тепло написав Микола Бажан про Київ після відступу німецьких загарбницьких армій. Він знає, що не українська армія визволила Київ, що таке визволення рівнозначне неволі. Але тут уже Бажана немає. Натомість він виринає то в так званому »уряді УРСР«, то на процесі в Нюренберзі...

У 1942 році поет створив видатну поему »Данило Галицький« на тему з української історії — оборона України від нападу німецьких лицарських орденів. По війні Микола Бажан не загався написати поему »Го-

нець« — у якій (в противагу попередній) що не сторінка — то мова про московську допомогу, братерство з російським народом тощо, без якого, мовляв, Україна загинула б давним-давно... І не тільки в ідейно-тематичному пляні помітний всезростаючий страх у Бажана, може й чисто фізіологічний, зростаюче напруження нервів. Особливо після книжки »англійські враження«, в якій поет ще де-не-де намагався бути собою, здебільшого без великих успіхів, — після тієї збірки вже кілька років підряд Микола Бажан не може написати твору, з якого можна було б зацитувати яких 10 справжніх, бажанівської сили рядків. Він пише або агітки проти »українських буржуазних націоналістів«, або ж »Гінця«, поему, яку соромно читати не лише за викривлення історії, а й за її жалюгідне мистецьке виконання (фактично то заримована проза, написана якою-такою мовою), а в останній своїй збірці »Єдність«, виданій у Києві в 1954 році, в якій є кілька нових віршів — Микола Бажан остаточно перестав бути Бажаном. Словник поета, який сам колись так багато творив у ділянці мовній — надзвичайно збіднів, ніби Бажан живе тепер не в Києві, а в Москві, чи десь на засланні в Сибірі або в глухій далекій країні, як емігрант; що не вірш, то поклін і славословлення Москві; що не рядок — то Сталін, Сталін, Сталін, партія, партія і безліч разів Москва...

Здається, що нарешті Сов-Держиморда таки доконав свого, зломивши поета і як людину-громадянина (це сталося відносно давно), і як мистця. Не може бути мови про якісь філософічні узагальнення явищ, чим так виділявся з-поміж сірої маси »поетів від станка і плуга« у 30-их ще роках Микола Бажан. Не зустрічаємо образу, який вразив би нас своєю новизною і неповторністю, — а не одним таким образом у ранній період творчости вражав читача поет. Не знаходимо у нових віршах того поета, який розвивав українську мову. Нестерпна »єдність« України із поневолюючою Москвою стала ямою для великого українського таланту, для людини, окремі ранні твори якої в свій час ще будуть перекладені на багато мов світу.

Але ми добре пригадуємо надзвичайний випадок на творчому шляху давно, здавалося, остаточно творчо погаслого Павла Тичини: під час другої світової війни він, який впродовж десятиліття не створив ні однієї цікавої речі, — раптом написав коротку поему »Похорони друга« — твір геніяльний; твір український не лише мовно, а й усім наставленням, світовідчуттям, світосприйманням. Давно, здавалося, за життя похований Павло Тичина — воскрес може на одну творчу ніч і дав українській поезії великий твір. Не забуваймо, що Микола Бажан — молодший віком і, можливо, ще більше обдарований, ніж його колеґа. Хрести на дорогих і болючих могилах української культури встигнемо ще поставити.

Блаженний муж, що серед ґвалту й гуку
Стоїть, як дуб, посеред бур і грому,
На згоду з підлістю не простягає руку,
Волить зломитися, ніж поклонитись злому.

Іван Франко

Із нових видань в УССР

ПОВНА СУПЕРЕЧНОСТЕЙ КНИГА

(»Історія Української Літератури«, том І)

Понад десять років українське літературознавство в УРСР, студенти високих навчальних закладів, письменники, критики і просто читачі не мали »Історії української літератури«, хоч Інститут Літератури при Академії Наук УРСР впродовж довгих років не переставав працювати над цією книгою. За понад десять років змінялися десятки працівників, змінялися настанови партії, кличі, що йшли з Москви: редакція »Історії« не могла встигнути за змінами і кожний новий варіянт книги був бракований. Нарешті книга вийшла в 1954 р. у видавництві Академії Наук УРСР в Києві (том перший — дожовтнева література, 730 стор. з нечисленними ілюстраціями, тираж 50.000 примірників). У складі редакції першого тому: голова редакційної колегії акад. О. Білецький, М. Гудзій, М. Бернштейн, О. Засенко, З. Мороз, М. Пивоваров. І-ший том »Історії української літератури« — це колективна праця співробітників Інституту Літератури, при чому, самих головних співробітників було понад двадцять п'ять осіб. Багато чого можна було сподіватися від такої великої праці! Сподіватися — та тільки не в поневоленій Україні.

»Вступ« розпочинається вірною загальною характеристикою української літератури: »Український народ протягом своєї багатовікової історії створив велику, багату ідейним змістом, високохудожню літературу, яка посідає одне з визначних місць серед літератур світу«. Однак, це було сказано для того, щоб через кілька рядків нижче... викрадати в українського народу його древню літературу і віддавати її Росії: »Культура Київської Русі є спільним джерелом культури трьох братських народів — російського, українського і білоруського«. Це єдина згадка про білоруську культуру, яку названо між іншим. Бо все, що читаємо далі — стосується виключно Московщини-Росії.

Фальшування й суперечності починаються з перших же рядків. Чого варте, наприклад, таке речення: »Протягом всієї своєї історії українська культура розвивалася в найтіснішому єднанні з культурою російського народу«? Поперше, в ранній період Київської Русі ніякого російського народу не існувало; подруге, в 16 й 17 віках це українці й білоруси несли культуру в неграмотну Росію; потретє, вже в часи українських визвольних змагань 1917-20 років і яке десятиріччя по них українська література виразно перевищила в кількісному, якісному, мистецькому сенсі культуру російську, тому Москва з такою ненавистю стріляла й засилала українських письменників »братньої« України в 1930-их роках... Сотні й тисячі прикладів можна наводити, історичних, записаних чорним по білому прикладів, які заперечують оте »найтісніше єднання«.

Виразно поза логікою стоїть, наприклад, таке твердження: »Російська централізована держава була з самого початку свого виникнення притягальним центром і опорою для українського, білоруського та інших народів«... І відразу ж за цим »воспослідує«: »У дожовтневу епоху, в часи феодалізму й капіталізму, українська література розвивалася в умовах тяжкого соціяльного й національного гноблення«... — тобто гноблення Росією! Тією, що була »притягальним центром і опорою«! Тією, що з

1654 року безуспішно намагається звести український народ і його культуру зі світу, а коли це ніяк не вдається — обкрадати український народ. Матеріяльно й духово, забираючи або розстрілюючи його кращі таланти.

Ще один приклад: »При допомозі російських трудящих... український народ здійснив свою віковічну мрію — створив національну державу, здобув повну можливість розвивати вільно свою національну культуру«. А трохи нижче: »Рецедиви буржуазного націоналізму, що виявилися в творчості окремих українських радянських письменників і критиків, викрито і засуджено«... Або: »Викриття і розгром комуністичною партією... націоналістів усіх мастей, вульгарних соціологів, космополітів — створили умови для справді наукового висвітлення історії української літератури«. Можна на це з певністю сказати, що такого фальшування українська література дотепер ще не знала! Воно було куди меншим навіть у виданім в 1945 році і швидко забороненім »Нарисі історії української літератури«.

Якось Ленін висловився, не дуже обережно, до речі (»Твори«, том 20): »Ми з кожної національної культури беремо тільки її демократичні і її соціяльні елементи...« Чи тільки демократичні, чи тільки соціяльні, чи й інші — але одно ясно: Росія з кожної національної культури всіх поневолених нею народів намагається щось взяти, по-змозі більше взяти для своєї культури, нещадно як раніш, так і тепер розправляючися з тими, хто несе справжню національну літературу й культуру.

Можна було б говорити дуже багато про десятки розбіжностей, про сотні білих ниток на тлі чорних думок, висловлених тільки у »Вступі«. Те ж саме явище спостерігаємо і мало не на всіх 700 сторінках великого формату »Історії української літератури«, яку на протязі десяти літ контролювали й перечищали московсько-большевицькі цензори і яку вкінці, дрижачою не лише від старости рукою, мусів підписати відповідальний (а фактично — безвідповідальний) редактор книги акад. О. Білецький.

Вже в першому розділі »Література Київської Руси«, якою безпідставно обдаровується й росіян, зустрічаємо низку невірних тверджень. »Протягом XI — початку XII століть Київська Русь мала розвинену і різноманітну літературу«. Твердження цілком слушне, але — »її основою була певною мірою усна народна творчість« правді відповідає, на жаль, дуже мало, бо її основою була книжно-церковна перекладна література; народня творчість на літературу того часу впливу таки не мала, книги ж бо були церковно-релігійного змісту, найбільше переклади із грецької мови (ще за часів Ярослава в Києві працювала ціла колегія перекладачів »от грек на словенский язик«). Але »соцреалістичному« літературознавству треба конче все підвести »під низи«, — тому й твердиться в »Історії« про народню творчість у Київській Русі, як »певною мірою« основу тодішньої літератури. Однак, у цім розділі треба відзначити цікавий факт: нарешті росіяни визнали, що так звані »билини« — староукраїнського походження (що раніше ними заперечувалося). На стор. 28 читаємо: »Можна твердити, що основою пізніших билин був стародавній південноруський епос«.

Робити більш-менш детальну аналізу »Історії української літератури«, вказати не безліч невірних тверджень і науково заперечити їх — це зна-

чить наполовину писати знову історію української літератури, взявши з названої книги лише фактичний матеріял, цитати і дати-роки. Кілька вірних тверджень, що їх надибуємо в книзі, не можуть забілити чорного фальшування. Природа суперечностей походить не з помилок чи незнання авторів, а з десятків кричущих суперечностей, що терзають всю совєтську систему. В СССР цькується релігія й віра. В »Історії« підкреслюється, як позитивний факт, що Даниїл в »Хожденії« — »ніколи не забуває молитись за свою далеку вітчизну«. Перекладній літературі Київської Русі — основній літературі того часу, — присвячено в »Історії«... лише 2 сторінки, адже це »слизька« тема, яка, чого доброго, додасть гонору й чести українцям: у ті прадалекі часи наші предки закликали до себе учених чужинців-перекладачів, училися чужих мов у них і перекладали самі переважно релігійного характеру твори (ато й описи земель під час мандрів тощо), твори, які відомі були в цілому світі, а в деяких західніх країнах перекладені й значно пізніше, ніж у Києві. Крім того, московським цензорам не до вподоби перекладна староукраїнська література ще й тому, що вона була, — як читаємо на сторінці 51 — »певною мірою знаряддям церковної пропаґанди«, тобто одним із доказів прастарої християнськости українського народу.

Не маючи часу (й бажання) перечитувати всі 730 стор. »наукової« праці. гортаємо сторінки без пляну й надуми — яка відкривається. Ось про Івана Федорова, якого мало не вбили в Москві за друкування книг, скромно сказано: »він змушений був близько 1566 р. виїхати з Москви«... Високоталановитого полеміста 16 століття Івана Вишенського »Історія« обвинувачує в тім, що він... »в жоднім із своїх творів не поставив питання про можливість повалення царства насильницьким шляхом,... не сприяв рухові пригноблених мас«. Розділ четвертий — новина в совєтській термінології й літературознавстві зокрема: »Література періоду визвольної війни 1648-1654 рр. та після воз'єднання України з Росією«. У розповіді про народні пісні про гетьмана Богдана Хмельницького не згадується про ті пісні, в яких український народ, збагнувши помилку гетьмана і захланність »приятеля« України, нарікає й шкодує, називаючи Богдана Хмельницького »нерозумним сином«, який »занапастив нашу Україну«...

Безприкладним фальсифікативним операціям піддана творчість класиків української літератури, починаючи від Тараса Шевченка. Творчість національного нашого поета схарактеризовано і подано так, ніби Шевченко був пропаґатором поклоніння перед Росією, а не називав Москву її ж »істінно-русскім« словом — »гряззю«. Із Івана Франка намагалися автори зробити поборника колишнього русофільства, прихильника союзу з Росією тощо, забуваючи, що є в Івана Франка хоча б поезія, в якій високоталановитий поет Москву називає хижаком. У розгляді творчости кожного українського письменника дореволюційного періоду автори »Історії української літератури« штучно витягають і підкреслюють окремі фрази із творів, у яких бодай щось, бодай півсловом з якоїсь нагоди висловлено про Москву й Московщину якщо не позитивну, то бодай невтральну думку; підкреслюють найменші наголошення на соціяльну проблематику; перекручують або ж замовчують окремі твори, доходячи до того, що Ле-

ся Українка, мовляв, була соціялісткою-пропаґандисткою, або ж що Тарас Шевченко вчився... у московського літературного критика В. Бєлінського (який у той час був значно молодший віком і сам вчився у нашого поета).

Такої фальсифікації, якої допустився Інститут Літератури при АН УРСР у цій книзі — Україна ще не бачила.

Л. Карлсен

* * *

»ПОВІСТЬ ПРО НАРОДНЬОГО АРТИСТА«

Не раз цькований критикою український підсовєтський письменник **Юхим Мартич**, після досить довгої мовчанки, нарешті виступив перед читачем із книгою **»Повість про народнього артиста«** з передмовою Максима Рильського (Київ, Держлітвидав). Книга могла б бути дуже цікавою й цінною, коли б письменник писав її в інших умовинах, поза совєтською тюрмою народів: життя й діяльність корифеїв українського театру другої половини 19-го і початку нашого віку — М. Кропивницького, М. Старицького, М. Заньковецької, І. Карпенка-Карого, М. Садовського, Панаса Саксаганського (про якого у книзі найбільше мови); побіжно згадано і акторів молодшого покоління, учнів тих великих »зір першої величини«, як сказав у передмові М. Рильський: Марію Литвиненко-Вольгемут, І. Мар'яненка та інших.

Москва вже тричі на протязі всієї окупації України забороняла офіційно українські вистави українською мовою: вперше — 1876 р., вдруге — 1890-их роках і втретє — в 1933-34 рр., коли большевики розгромили театр Л. Курбаса »Березіль« (хоч формальної заборони не було, однак і дозволено відтоді лише соц.-реалістичні постановки, гопакерні дійства тощо — без права на шукання нових шляхів, а отже — без права росту). Ю. Мартич про ці заборони згадує дуже побіжно, однак правди до кінця таки сховати не зміг. Зате цілковиту плутанину зустріне читач у тих розділах, у яких Ю. Мартич оповідає про сценічну (акторську й режисерську) діяльність П. Саксаганського (1859-1940) в роки Визвольних Змагань в Україні: у 1918 р., під час існування Української Держави, Панас Саксаганський стояв на чолі Державного Народнього Театру, як директор і режисер. У 1930-их роках совєтська критика і »літературознавство« плямували нашого великого актора і патріота за те, що він »був творцем українського буржуазно-націоналістичного театру«... Не дивно ж, що Ю. Мартич, шукаючи стежок, щоб виплутатися із такого прикрого становища — заплутується і сам, і заплутує читачів.

Як у всіх останніх виданнях в УССР, так і в цім, чимало є місць »раболєпствованія лукавого« (або ж застрахування себе) перед »старшим братом«. Часом створюється враження, що наші великі національні актори тільки й виховувалися на творах Бєлінського й Ко!.. Приховав автор і той факт, що П. Саксаганський не був (хоч цього особливо тепер бажають поневолювачі) лише народницьким театральним діячем, актором і режисером по-своєму великого і по-своєму вузького народницького театру в Україні: П. Саксаганський, як це безперечно добре відомо й авторові, ставив у 1918-19 рр. речі із західньо-европейського репертуару, як,

наприклад, »Розбійники« Ф. Шіллера або ж згодом — »Отелло« Шекспіра. Майже нічого не сказано в цій, (лише місцями цікаво і лише на кількох сторінках і в кількох розділах — правдиво) написаній книжці і про велику та плідну дружбу П. Саксаганського із українським композитором і перекладачем Ніщинським; про інших великих акторів говориться взагалі в другому пляні.

Ю. Мартич порушив надзвичайно цікаву і майже непочату ще в українській художній літературі тему — український клясичний театр, однак, через діявольські умовини праці, не зміг її належно розв'язати.

* * *

»КИРИЛО КОЖУМ'ЯКА«

Київське Видавництво »Рад. Письменник« видало драматичну поему **Леоніда Болобана »Кирило Кожум'яка«**, присвячену княжому періодові державности України. Яка цікава і щаслива тема! І як, на жаль, блідо написана книжка, попри безперечний талант автора, навіть коли порівняти її із »Ярославом Мудрим« І. Кочерги.

Дія відбувається в древньому Києві за часів князя Володимира Святославича. Князь пішов у далекий воєнний похід. Місто залишилося майже без дружинників. І тому, коли на обрії показалися полчища печенізького хана Кащея — ввесь Київ, усі його ремісники й цехові майстрі, а навіть жінки й діти готуються до оборони. Навіть жінки, поспішаючи під час приготування до битви, сповнені турбот не лише про даний стан, а й про завтра, боячися, щоб напасники не викрили й не забрали прихованого ними у ямах зерна, — вони говорять:

Коли б зерно нам тільки зберегти,
Хтось прийде навесні й посіє знову.

Бій розпочинається поєдинком могутнього й хороброго народнього героя Кирила Кожум'яки, хоробрости й сили якому додає і любов до рідного міста, і любов »до рідного народу руського«, і любов до князівни красуні-киянки Роксани. Не потрібна »братня допомога« Новгороду: кияни розбили ворога, новгородці запізнилися.

Звичайно, епізод із новгородцями — вигаданий і чужий у поемі: на щастя, тоді ще не існувало Москви, інакше і її привів би на »допомогу« заляканий московським терором на Україні автор. Твір хибує на деяку диспропорцію: увесь він побудований на підготуванні народу до бою з ворогом, а сам бій відбувається на кількох сторінках, та й він уосіблений в битві Кожум'яки, який, однак, не до кінця вдався Л. Болобанові як образ — втілення предків українського народу. Головним героєм драматичної поеми і є народ, та він не повністю змальований (не виведено належно служителів Церкви, ні власних майстрів-мистців тощо). Кирило Кожум'яка часом вражає силою свого слова, як, наприклад, у монолозі перед боєм:

... Володимиру я князю вірю,
Що до могутности веде Велику Русь;
Усім братам я вірю — ковалям,
Шевцям і теслям, лимарям відважним,
У Київську твердиню непорушну, —
І в вірі цій Кащея я зотну!

Але все ж у поемі він не є той велетень, уособлення українського народу, який перемагав безліч ворогів і переможе й останнього, того, який вимагає й тепер крови і жертв, і тепер волає, вимагаючи,

Щоб триста привели йому дівчат
Незайманих, бо ввійде сам у місто.

Ворог — у місті, це добре знає автор, і читач, і партійний цензор. Тому так відчутно у деяких сценах ножиці цензора (який боїться натяку на сучасність) і навіть у ділянці мови не було дозволено авторові багато: архаїзування допущене саме скромне та ще і з натяжкою в бік »русского язика«.

* * *

»ЛІТЕРАТУРНА МОЛОДЬ« — АЛЬМАНАХ

Літературна українська молодь в УССР! Ті, що бажають стати письменниками, поетами, драматургами... Яких чекає — всюди в білому світі — величезна праця над собою і своїми творами, що є необхідним до таланту. Але тих, що ось виступили у виданому »Рад. Письменником« альманасі »Літературна молодь« — їх чекає, і вже починає переслідувати ще одна, може й найбільша трудність: цензура і контроля московських наглядачів від літератури. У рецензії на цю книжку (»Літ. газета«, ч. 2) А. Хижняк, між іншим, пише: »Видавництво, упорядковуючи наступні альманахи, мусить обов'язково звернутися до літтуртківців ХТЗ, »Азовсталі«, Дніпропетрівського, Донбасу«... Чому? Може ті молоді літературні сили хтось обіходить мовчанкою? Ні, причина інша: »життя робітничого класу зовсім не відображено в альманасі«... і т. п.

Приємно вражає те, що в цім, другім альманасі (перший вийшов 2 роки тому) зібрано твори молодих літераторів із різних кінців України: 60 авторів із Чернігова, Ужгороду, Києва, Тернополя, Вінниці, з різних сіл. Із 13 авторами ми вже зустрічалися в першому альманасі, отож, вони ніби починають витримувати »іспит«, входити в літературу.

На жаль, в альманасі фактично »немає за що зачепитися«, особливо вражає порожнеча у відділі поезії (за винятком творів з іскрою таланту П. Бабанського, М. Масла, А. М'ястківського). Більшість же подібна до хоча б таких рядків:

Задзюркочуть весняні потоки,
Річка вкриється ломом крижин...
На колгоспні ниви широкі
Вийде з піснею знов селянин.

Оповідання в альманасі більш схожі на нариси чи газетні репортажі низької якости. Намагання ж писати мистецькою мовою призводять до таких »образів«: »Сонце бавилося зайчиком на білій кучерявій дідовій бороді«... Вдаліше будує свої оповідання М. Стоян (психологічні малюнки із життя школи і відносин між учителем і учнем).

Замість поради »звертати увагу на фабрично-індустрійні теми«, треба було б порадити молодим авторам, між якими кілька є безперечно талановитих, багато читати, збагачувати словник тощо. Та не в УССР це можливе!

В. Гальченко

З нових видань на еміґрації

ЦІННІ ВИДАННЯ

Проф. О. І. Повстенко: ЗОЛОТОВЕРХИЙ КИЇВ, зошит II.

Я та інші писали вже по різних часописах, головно в українських в Америці, про 1-ший зошит »Золотоверхого Києва«. Але мушу сказати, що побачивши 2-гий зошит, не можу утриматися, щоб не написати ще рецензію в журналі »Визвольний Шлях«. Пишу тому, щоб звернути увагу читачів на цю книгу, так важну й корисну для всіх українців у всіх відношеннях. Корисна багатим і добросовісно розробленим змістом, корисна і по-мистецькому обробленою формою, цілком зразковою.

Маляр Мегик у своїй рецензії пише: »Книжка друкована на доброму папері, великі відступи по боках (тобто широкі поля) задрукованої сторінки творять зразки доброї книжкової композиції«. Оце й робить книжку поважною.

Дуже добрий чіткий друк облегшує читання навіть і старим людям. Автор книги Олекса Повстенко є вчений архітект і мистецтвознавець, одночасно артист-маляр. Він сам креслить пляни київських церков і подає власні реконструкції, дуже добросовісно й гарно виконані. Накреслені ним різьблені оздоби кам'яних плит на хорах св. Софії, а також і орнамент підлоги — роблять сильне враження. Виклад стислий і науковий, але так легко стилізований, що може читати й легко розуміти і зовсім невчений чоловік. Отже можна назвати виклад зовсім популярним. Через це, ця книга буде вартісна не тільки для науковця, але й для широкого загалу. Текст займатиме п'ять перших зошитів, тобто приблизно 160 сторін із включеними в нього численними ілюстраціями, що надзвичайно оживлюють книжку. Далі буде 7 зошитів виключно з ілюстраціями, які преставляють розкішний альбом репродукцій з чудово зроблених фотографій найважливіших святинь Києва, величних церков, таких, як св. Софія, Києво-Печерська Лавра, Кирилівський манастир, Братський манастир і Академія, Видубецький манастир, Межигорський Спас і багато інших. Особливо цінні знімки образів св. Софії.

Книга »Золотоверхий Київ« буде правдивою оздобою кожної бібліотеки, а в кожного українця буде дорогоцінною настільною книгою, якою він може похвалитися перед кожним чужинцем, показуючи йому наочно висоту культури нашої старої столиці, витвір нашого, а не московського народу. Це дуже важно, бо москалі видають теж, це наше культурне і мистецьке добро, за своє, а ми досьогодні не мали у своїх руках достойної книги, якою могли б довести висоту культурного й мистецького доробку наших великих прадідів і дідів.

»Золотоверхий Київ« проф. О. І. Повстенка — це роскішний плід його довголітньої праці, великого ентузіязму та глибокої любови до українського мистецтва і української національної справи. Цю працю він міг здійснити тільки завдяки тому, що був керівником Києво-Софійського Музею-Заповідника і треба дякувати Богові, що саме він, а не хтось інший ним був, бо хтось інший може й хвалився б, що був керівником, але нічого б не зробив. Треба взяти до уваги ще й те, що автор видає

цю книгу за свій кошт і українське громадянство повинно його підтримати швидкою передплатою, щоб він міг якнайшвидше видати свою працю, бо він же еміґрант, який на своє життя заробляє іншою працею.

Наші книжки звичайно видаються так убого, а навіть часом так несмачно, що й соромно буває їх показувати культурному чужинцеві. Правда, деякі видання намагаються бути кращими, але відсутність мистецького смаку та освіти у видавців і метранпажів надають їм характеру бульварности, або реклямування видавцями своєї бідности для грошей. А це все робить прикре враження на покупця, який відповідно до зовнішнього враження оцінює і внутрішній зміст видання.

»Золотоверхий Київ« є щасливий виняток, хоч і не люксусове видання але естетично, гарно видана науково-популярна книга. Коли взяти до уваги те, що в цій книзі буде понад 500 гарних ілюстрацій, з яких багато буде на цілу сторінку, то ціна 8 долярів за цілу книгу не є висока, тим більше, що автор-видавець розбиває її на дві рати по 4 доляри. А 4 доляри рівняються менш-більш 1 фунт. і 9 шил. Це зовсім не багато, приймаючи до уваги понад 500 світлин, репродукованих на доброму папері, безпосередньо з ориґіналів (фотографій) і дуже добре виконаних. В Англії є головна трудність у тому, що не можна висилати грошей в інші країни. Але цю справу можна значно облегшити, висилаючи передплату до нашої Української Книгарні в Лондоні, а вона вже сама зробить трансакції з видавництвом »Золотоверхого Києва«.

* * *

Фотоальбом »ЛЮБІТЬ УКРАЇНУ«. Видання **Михайла Борецького.**

Передо мною солідна книга, на яку ще до цього часу українці не були спромоглися. Ця книга видана в Америці, але, на жаль, у ній не зазначене точне місце видання. Можна догадуватися, що в Бруклині.

Вона має великий формат 31 x 23 см., 256 сторінок і 1.128 фотопродукцій. Тексту майже нема і за текст служать підписи під фотографіями. Більшого тексту й не треба і де текст переступив розміри підпису, там редактор-видавець. мабуть, трохи чухає собі голову.

Це дійсно альбом, але альбом дуже промовляючий до душі й серця українця. Ілюстрації охоплюють усю Україну, від її західніх границь із Словаччиною до її границь східніх, включно з Кримом. Зібрати всі ці фотографії, розшукати їх, зробити знімки з ілюстрацій, розкиданих у різних книжках, або дістати від приватних власників, уся ця праця не є проста і легка. І вже одне це заслуговує на признання і вдячність видавцям за їхню працю.

Тексти підписів до ілюстрацій короткі, але здебільшого змістовні. Ця книга, або ліпше сказати, цей альбом може служити дуже добре підручною книгою в різних школах і взагалі для старших дітей. Вона дає можливість учителеві показати дітям різниці насамперед між заможністю американських селян і тою біднотою, до якої довели москалі наших селян.

Звичайно, можна вказати на недоліки і говорити, що можна було видати краще, але краще є великий ворог доброго. Краще можна було видати, але для того треба мати багато грошей. Одначе і так ця книга є дуже добра і наше суспільство переконається, що без неї жоден українець не може обійтись.

Добре й те, що тексти в альбомі є двома мовами: українською і англійською. Отже альбомом можуть користуватися всі народи англомовного світу. Можна з цього альбому користати, як з гарного подарунку для англійців. Цей альбом покаже Україну і чужинцям і своїм такою, якою вона є тепер, обдерта москвинами, але й покаже дещо гарного з минулого.

На самім кінці альбому вміщено вірш Сосюри »Любіть Україну«. Добре, що цей вірш там уміщено, бо його кожному варта знати напам'ять. І треба, щоб друге видання цього альбому більше притримувалось того напрямку, який подано в тому, можна сказати, геніяльно написаному, вірші.

На дрібні друкарські помилки я не звертав великої уваги, бо їх, у порівнянні з іншими виданнями, дуже мало. У всякому разі, з якого погляду не дивитися б на цей альбом, він заслуговує великої уваги і варта, щоб був у кожній українській хаті. А ціна його, 4 фунти, не є дорога, коли порівняти з розмірами альбому, вартістю паперу і вкладеною в нього працею. Редактор альбому просить надсилати фотознімки, якщо в когонебуть є добрі, з різних місцевостей України, щоб додати їх до другого видання.

Вадим Щербаківський

* * *

АЛЬМАНАХ »НОВИЙ ОБРІЙ«

В Адаляїді (Австралія) група українських літераторів і мистців зробила гарне і потрібне діло, видавши альманах **»Новий обрій«**, який містить багато цікавого літературно-мистецького матеріялу, культурно-мистецьку хроніку з життя українців у Австралії, репродукції відзначених на виставках картин українських мистців, світлини окремих культурних діячів, сцени, з вистав тощо. Головний редактор альманаху **Дмитро Чуб** і автор мистецького оформлення **П. Вакуленко** солідно попрацювали над цим виданням, так, що в »Нових обріях« маємо один із цікавіших і добре впорядкованих альманахів на еміґрації за останні роки.

Г. Чорнобицька, віршем **»Чайка«**, яким відкривається альманах, талановито передала сум людини »на чужій чужині«: »Кожним ранком гостю легкоперу привітаю усміхом і згадкою«...

Прилітай же, прилітай, пташко!
І кружляй згори у леті спадистім —
Я тобі шматочок хліба кину,
Ти мені — у серце краплю радости.

Тут відчувається сум за »чайкою«, пташиною, що так часто служила в наших народніх думах і піснях за символ і образ України. Але люди і на нових місцях влаштовують своє життя і там, у далекій від Батьківщини країні, все таки якоюсь мірою намагаються — і часом вдало — прислужитися в першу чергу українській вільній культурі. Українські

літератори, мистці, актори мають у тій країні певні здобутки в цьому напрямі і тому загальний тон альманаху — оптимістичний і бадьорий. Навіть у мистецьки написаній новелі **»Людина з похмурим обличчям« В. Русальського,** в якій оповідається про похмурого типа І. Кирилицю, який у Зеленого стинав бранцям голови шаблею, а згодом, перейшовши до большевиків — робив те ж саме, — навіть у цій новелі попри тривожне »і я не знаю, чим це може скінчиться« — відчувається перемогу людини над мерзенними І. Кирилицями, перекидчиками й запроданцями. На злободенну тему »літаючих тарілок« написав оповідання **Є. Гаран »Шизофренія інтерпланетаріс«.** Йдеться ніби про випадок божевілля, коли одному із героїв здавалося, що його забрали на Марс марсіяни. Там він побачив зниченим усе те, що на землі було і є дорогим для людини: мораль, любов, гуманність. Повернувшись на землю, герой розповів про бачене. Йому не повірили і посадили в божевільню. Лікар, який мав його лікувати, переконався, що пацієнт — не хворий, а таки дійсно оповідає про те, що бачив. Тоді до божевільні потрапив і лікар. Оповідання було б менше цікавим, якщо б у ньому йшлося і справді виключно про »хвору пригоду«; воно викликає багато різних думок і асоціяцій. Гарну прислугу читачам зробив і **В. Онуфріенко,** давши в альманасі огляд **»Австралійська література«** та чимало талановитих перекладів із Ловсона, Кендала, Мекдональда й інших австралійських поетів. **І. Стоцький** опублікував у альманасі почитну хроніку учасника однієї із цікавих експедицій у австралійську пустелю — **»З експедиційного щоденника«.** Взагалі на »екзотичні« австралійські теми альманах містить чимало матеріялів і це добре, адже ми можемо багато чого так довідатися про дану країну.

Пробралися в альманах і слабі з мистецької точки зору речі, як, наприклад, уривок із повісті **»Район над Дніпром« В. Онуфріенка,** написаний в дусі ще а ля Івана Нечуя-Левицького; неправно, хоч і цікаво сюжетно, написане оповідання **Г. Волокити »Весняне кохання«,** як і **»Івась« Н. Яхненка,** що є — на жаль — не дуже вдало виконаним цікавим задумом передачі раптової зміни дитячої психіки в час великої небезпеки.

Мемуарна література в альманасі забирає (і це природно) багато місця; вся без виключення вона цікава, як і короткі статті **»Наше мистецтво« Р. Драгана** чи **»Думки про театр« Ростислава Василенка.** На особливу увагу цілої української еміґрації у світі заслуговує постать мистця-маляра Михайла Кміта, чиї твори дістали в Австралії дуже високу оцінку та нагороди і один із них (картина »Євангелист Марко«) репродукований в альманасі.

Вуло б дуже побажано, щоб подібні альманахи виходили щороку не тільки в Австралії, але і в кожній країні, де перебувають маси української еміґрації.

»Чарівну силу має слово — обрій«, пише в альманасі Г. Чорнобицька. »Він живить надію. Він в'яже з минулим і майбутнім... Бо за вежею, за десятками тисяч кілометрів — наш рідний Дніпро... Україна!« І в зв'язку з цим — одне побажання до редакційної колегії наступного числа альманаху — ще більше уваги, ще більше погляду на той, справді наш, обрій, на якому видніє Україна — мати наших душ, живитель наших надій, володар нашого життя.

ВИДАННЯ СУБ-у ДЛЯ ДІТЕЙ

Союз Українців у Великій Британії зробив потрібний крок у справі видання літератури для наших малих читачів, випустивши з друку казку »Дідова ріпка«. Щодо самого тексту не доводиться говорити. В ній лейтмотивом є думка, що гуртом можна далеко більше зробити, ніж наодинці; думка ця передана жваво, з дотепом, у мистецькій формі. На жаль, при брошуруванні (а можливо це до нас попав такий примірник) текст на четвертій сторінці — шкода, що сторінки не позначені — при корінці важко читати, бо він далеко заходить у підклейку-корінець книжечки.

З мовного боку в »Дідовій ріпці« є й недогляди. У реченні »Тягнуть, що аж піт тече« стилістично було б значно краще дати »тягнуть так, що аж піт тече«.

Однак, далеко не все гаразд з ілюстраціями. На титульній сторінці не подано прізвища автора ілюстрацій, його можна прочитати на першім малюнку: Р. Глувко. Прізвище невідоме в українському мистецькому світі. Це не було б так важливо, коли б ілюстрації були вдалішими, більш українськими, естетично-приємнішими. Вони непогано виконані з композиційної точки зору. Тільки ілюстратор не врахував, що дід і баба в українському світі — об'єкти особливої любови й пошани. На малюнках же зображено їх, особливо бабу, — неприємними. Чимось ілюстрації нагадують малюнки із фільмів Бальта Діснея. Любов і добру усмішку, поняття про жарт повинні такі ілюстрації викликати у малого читача. В даному ж виконанні вони викликають мало що не почуття несмаку, особливо постать баби з худючими ногами, страшним носом і такої ж її дочки, в якій немає майже нічого українського ні в ноші, ні ще більше в самій постаті. Очевидно, можна, і навіть треба, передавати для дітей тваринний світ у жартівливому приємному тоні. Ілюстрації ніколи не повинні бути фотографіями, адже тоді вони взагалі тратять сенс, бо краще взяти фото. Можливо молодий віком ілюстратор і базувався на цій думці, виконуючи малюнки. Все таки і пес, і особливо ж кіт у його виконанні не викликають приємного почуття, вони неестетичні, а виховання естетичного смаку в дитини — одне із перших завдань ілюстратора дитячих книжок.

Сподіваємося, що в наступних виданнях напевно вже зникнуть »вуса Пілсудського«, що ними маляр обдарував українського дідуся. Було б бажаним також, щоб у виданні СУБ-у виходили не лише в перевиданні відомі клясичні українські твори для дітей, а й нові оригінальні.

В. Гальченко

»Самостійність будемо мати тоді, коли кожний з нас у своїх найглибших основах, зуміє самостійним (не свавільним) бути. Коли кожний зуміє своє обличчя виявити, не порушуючи правди й обличчя іншого (передумова соборности). Коли кожний підлеглий буде сам собою, а не тінню начальника свого: коли кожний підлеглий не буде вічно приладнювати себе до особи начальника свого, — себто, коли зникнуть п'ятолизи і хами«.

(Мирон Бур'янин: »Єретичні думки«)

ІЗ ХРОНІКИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЕМІҐРАЦІЇ

* Громадянство в Америці відзначило 60-річчя з дня народження талановитого українського композитора **Миколи Фоменка,** автора опер »Ганна«, »Маруся Богуславка« та опери-казки »Івасик-Телесик«, а також багатьох творів для симфонічних і струнних оркестр, пісень на слова Шевченка, Франка, Тичини, Сосюри, Драй-Хмари та музики для кількох кінофільмів (ще в УРСР). У США композитор М. Фоменко написав відому пісню на слова В. Сосюри »Любіть Україну«, вокальне оформлення »Мойсея« І. Франка та ряд інших творів. Бажаємо Ювілятові міцного здоров'я і багато успіхів у творчій праці!

* В Австралії, в місті Аделяїді, відбувся літературний вечір присвячений творчості **Михайла Ореста.** На вечорі, на якому було присутніх понад 100 осіб, із доповіддю про творчий штях М. Ореста виступав Т. Кропив'янський; друга частина вечора складалася із художнього читання кращих творів М. Ореста.

* У Мюнхені вийшли з друку дві книжки **Леоніда Полтави:** науково-фантастична пригодницька повість **»Чи зійде завтра сонце«** (перероблений варіянт), ілюстрована Андрієм Сологубом, і літературний нарис про видатного українського ученого Миколу Миколаєвича Миклуху-Маклая **»Подорожі і пригоди Миклухи-Маклая«,** ілюстрований графіком Юрієм Кульчицьким. Ці книжки є одними із перших ластівок у надзвичайно бідному жанрі в українській літературі на еміґрації (і на Батьківщині) — жанрі науково-фантастичної повісти і літературно-наукового нарису.

* Українське Академічне Товариство у Парижі відзначило спеціяльним засіданням **150-ту річницю** з дня заснування першого Університету на сході України — Харківського Університету. Професор Микола Глобенко прочитав на цю тему глибоку і цікаво опрацьовану наукову доповідь. Із Харківського Університету вийшло кілька великих українських учених, між ними, О. Потебня, Багалій, Сумцов та інші. Доповідь проф. М. Глобенка варто було б опублікувати в українській пресі.

* Видатний український оперовий тенор **Міро Скаля-Старицький** продовжує виступи в королівській опері у Брюсселі (Бельгія); про виступи місцева преса відгукується якнайкраще. В США вийшли тепер патефонні плити, наспівані Міро Скалею. Вони користуються великим успіхом не лише в українських колах, а також і в американських. У новому сезоні Міро Скаля-Старицький можливо буде виступати в опері у Франції.

* Звуковий кольоровий фільм »Наталка Полтавка«, поставлений у Парижі **Б. Дніпровим,** користується успіхом в українського глядача у тій країні, стуженого за українським словом і українським сюжетом навіть у посередньому виконанні. Французька кінокритика про цей фільм мовчить.

* У Монте-Карльо відбулася виставка української книжки (еміграційні видання). Дирекція королівської опери в Монте-Карльо запросила на цьогорічні гастролі трьох українських солісток: **Євгенію Зарицьку, Іру Маланюк** та **Анджеліку Кравченко.** Недавно у тім королівстві була також вистава картин українського маляра Славка.

* Видатний актор і режисер-новатор Йосиф Гірняк видав у США надзвичайно цінну монографію про **Леся Курбаса** і театр **»Березіль«**, зліквідований большевиками у 30-их роках, як театр національно-український. Праця вийшла англійською мовою, заголовок її в перекладі на українську мову звучить так: **»Народження і загибель модерного українського театру«.** Геніяльний режисер Лесь Курбас, засланий окупантською владою, вів український театр в умовах большевицько-московського терору шляхами, які ішли в розріз із Москвою не лише в ідейному, а й мистецькому розумінні; одним із його крилатих речень був вислів, який Лесь Курбас стверджував постійно своєю працею при творенні модерного українського театру: Шлях українського театру лежить через Шекспіра (тобто в розумінні через Захід і, звичайно, не через Москву).

Л. Димчук

* * *

З ХРОНІКИ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ В УССР

* Ванді Василевській, письменниці трьох — і тому жодної — літератур: польської, української і російської, минуло 50 років з дня народження. З цієї нагоди її нагороджено якимсь орденом, а Д. Копиця в київській »Літературній газеті« ч. 3., між іншим, написав: »Ім'я її уже ввійшло в історію польської літератури. Вписане воно і в історію багатонаціональної радянської літератури«. Останній твір В. Василевської — роман »Ріки палають« (закінчення трилогії »Пісня над водами«).

* На зборах письменників місцевої групи в Ужгороді виступали Попович, Бако, Тендей, Саламатін, Іванов, Древницький, маляр Свида та інші. Найбільшою їх радістю було те, що »наші деякі твори вже переклали на російську мову і видали в Москві« ...

* На пленумі Спілки Радянських Письменників України затверджено голів різних творчих комісій. Комісію по прийняттю до Спілки очолюватиме на протязі цього року А. Головко, Комісію критики і теорії літератури — Б. Будяк, драматургії — В. Собко, кінодраматургії — Л. Дмитерко, дитячої літератури — І. Нехода, комісію по роботі з літературною молоддю — П. Воронько. На цім же пленумі було прийнято до Спілки на дійсних членів письменників П. Бабанського (з Полтави) і А. Косматенка (з Києва).

* Держвидав України перевидав »Вибране« П. Тичини. Завдяки недбалості коректора (нещаслива його доля!) помінялися місцями рядки у вірші »Партія веде«; де читаємо — в »новому варіянті«,

значно ближчому до правди, про український народ:

Він Республіку підносить,
Він і б'є, і сіє й косить.

* Президія Спілки РПУ затвердила склад комісій по відзначенню у цьому році двох 60-річних ювілеїв: Максима Рильського та Івана Ле.

* Кримське обласне Видавництво, спільно із Філією СРПУ, оголосило конкурс на кращий твір для дітей. За кращі твори встановлено дванадцять премій, із яких три перші — по п'ять тисяч карбованців. Видавництво застерегло за собою право публікувати премійовані на конкурсі твори. Лише про одну »деталь« не сказано в оголошенні: якою мовою твори мають бути написані? Адже до приєднання Криму до УССР там панувала виключно російська і де-не-де ще татарська мови, а українська була неголосно заборонена. Як буде тепер?

* В Донбасі, в Донецькій Філії СРПУ, і далі процвітає засилля росіян. Лише 2 члени філії пишуть українською мовою, решта — російською. Особливою запобігливістю перед окупантською владою і безоглядним русифікаторством визначаються Павел Беспощадний, Л. Черкашіна, Крокунов та інші. Л. Черкашіна видала тепер повість »В нашем городе« і працює над новою писаниною, що матиме заголовок »Доч горняка«.

* Антиукраїнський пасквіль пера сумної пам'яти Я. Галана »Човен хитається« поставлений у Львівському державному драматичному театрі ім. М. Заньковецької. Глядачі часто вибухають, — як пише київська преса, — голосним сміхом під час вистави. Не відомо лише, з кого і з чого сміються.

* Науково-дослідна робота катедр літератури і мови Кримського педінституту і тепер зосереджена виключно на російській тематиці. Германович, Уткіна, Михайлов і Ко не здають своїх позицій і пригрітих містечок, та продовжують писати праці про »Лексіку Карамзіна«, »Мову Пушкіна« тощо. Советська преса покищо уперто замовчує важливе питання свободи української мови в Криму.

* У Києві вийшло перше число нової газети, органу Міністерства культури УРСР »Радянська культура«. До відносно цікавіших матеріялів можна зарахувати 2-гу сторінку, присвячену творчій молоді та інтерв'ю з композитором Г. Верьовкою і А. Кос-Анатольським. Статті Г. Юри, С. Людкевича й ін. переповнені загальними сов.-»патріотіческімі« фразами.

* В Україні працює 16 пересувніх театрів. Між ними якісною грою (навіть тих багатьох неякісних п'єс, що їх театри змушені грати) виділяються: Київський обласний, Ніженський, Роменський, Коломийський і Вінницький »театри на колесах«.

* У складі 105 артистів Державна Симфонічна Оркестра УРСР виїхала на виступи у Львові, Каунасі, Ризі й Талліні; оркестра має дати 18 концертів. З українських клясичних і сучасних композиторів включено в програму твори Лисенка, Ревуцького, Гомоляки, Штогаренка, Таранова і Кирпаня, яких гратимуть »під акомпаньямент Овсяннікова-Куліковського, Рубінштейна, Глієра й інших.

Л. Димчук

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

На весіллі у П-ва Кличаків (Гаддерсфілд) 12. 2. 1955 р., з ініціятиви п. В. Кіндрата на пресфонд »В. Ш.« склали: по 10 ш. — П. Януш, М. Вілас, В. Доротяк, М. Ц., М. Нога, С. Климчук, М. Сливканич; П. Вуцан — 6 ш.; по 5 ш. — П. Мандрик, О. Шпак, С. Піскош, О. Тука, В. Кіндрат, М. Фрищин, В. Красовський, І. Зубач, І. Ногас, П. Цох, Г. Ґец, М. Голєвак, Т. Андріїшин, Т. Гарасимів, Я. Лютик, І. Пивоварчук; М. Мусянович — 4 ш.; по 3 ш. — В. Дида, М. Лазорик; по 2 ш. 6 п. І. Фалюш, В Шпак, М. Паньків, Ю. Ушинський, Л. Хома, С. Дворський; по 2 ш. — М. Арабський, О. Найда, І. Денега, С. Тикайло, І. Шпак.

І. Комарянський (Корбі) — 1 ф. 8 ш., М. Михальчук (Ґльоссоп) — 14 ш., Г. Панівник (Рочдейл) — 8 ш., Ф. Гушка (Ковентри) — 8 ш., М. Муха (Рочдейл) — 8 ш., Д. Стецок (Галіфакс) — 8 ш., В. Третяк (Рочдейл) — 8 ш., П. Морикіт (Корбі) — 6 ш., Г. Зьомба (Вулей) — 5 ш., В. Дяк (Гулл) — 4 ш., Й. Кріль (Пітерборо) — 3 ш., П. Валичко (Стклірс) — 2 ш., В. Янківський (Болтон) — 2 ш., В. Онуфрик (Дербі) — 9 ш., П. Савків (Аштон-у-Ляйн) — 8 ш., І. Підгірний (Ноттінґам) — 5 ш., Д. Дацків (Ловтон) — 2 ш., М. Душний (Ловтон) — 2 ш.

І. Гнида (Монтреаль, Канада) — 2,50 дол., З. З. — 4 дол., Д. Антонів (Торонто) — 3,80 дол., В. Паїк (Едмонтон) — 2,50 дол.

А. Гончарів (Нью-Йорк, США) — 2,50., Т. Марущак (Понтіяк) — 3 дол., Д. Залізняк (Нью-Йорк) — 2,50 дол., К. Пиль (Нью-Йорк) — 5 дол.

Всім Жертводавцям складаємо сердечну подяку.

Просимо на стор. 16 справити в заголовку »ЕТИЧНІ ВАРТОСТІ ВЖИТТІ Т. ШЕВЧЕНКА«: замість »ВЖИТТІ« має бути **»В ЖИТТІ«.**

УВАГА! **УВАГА!**

Вийшла з друку і надсилається на замовлення нова книга д-ра Д. ДОНЦОВА п. з.

»МОСКОВСЬКА ОТРУТА«

Книга має 34 розділи і написана емоційним, характерним Донцову стилем. Із ґеніяльною прозорливістю вказує бойові визвольні шляхи в майбутнє: як зламати, вбити паразитну Московщину і вибороти Українську Самостійну Соборну Державу.

Книгу видала Крайова Управа Спілки Визволення України в Канаді на доброму білому папері і з чудовою віньєтою п-ні М. Ґеркен-Русової.

Обсяг книги 296 сторінок.
Ціна книги — 3 дол.

Замовлення просимо слати на адресу:

S. V. U.
112 Bellwoods Ave.,
Toronto, Ont., CANADA

КОЖНИЙ СВІДОМИЙ УКРАЇНЕЦЬ І УКРАЇНКА ЧИТАЄ, ПЕРЕДПЛАЧУЄ І ПОШИРЮЄ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ«

бо

»Визвольний Шлях«: стоїть на християнських, традиційних, національно-соборницьких, духово-культурних засадах української нації, виплеканих і ствердженних нашим славним минулим;

»Визвольний Шлях«: голосить ідеї Українського Національно-Визвольного Руху;

»Визвольний Шлях«: заступає концепцію власних сил українського народу і української самостійницької суверенної політики та виховує конструктивні державно-творчі сили;

»Визвольний Шлях«: пропагує спільний фронт поневолених Москвою народів, що борються за свої національні самостійні й суверенні держави на етнографічних територіях;

»Визвольний Шлях«: обговорює проблеми Української Національної Революції, програми, ідеології, стратегії і тактики;

»Визвольний Шлях«: друкує публіцистичні й белетристичні крайові матеріяли сучасного українського революційно-визвольного підпілля;

»Визвольний Шлях«: містить статті і праці кращих українських загальновідомих авторів на міжнародні, внутрішньо-українські, економічні, психологічні, суспільно-виховні, наукові, літературні й мистецькі теми;

»Визвольний Шлях«: друкує кращі твори української літератури: оповідання, новелі, повісті, поезії, спомини і т. п. Містить переклади кращих світових авторів. Плекає, поширює наші духові й культурні вартості;

»Визвольний Шлях«: є вірним і щирим приятелем кожного українця на чужині, служить інтересам українського народу, будить національне сумління і ставить перед очі кожного Українця її визвольну боротьбу, що безперервно ведеться й досі на Рідних Землях

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — це ваш журнал, видається виключно Вашими матеріяльними засобами, жертовною співпрацею його Співробітників, Заступників і Кольпортерів. Не забувайте про свій обов'язок: вплатіть передплату, приєднайте нових читачів і передплатників і всюди поширюйте його серед української еміграції.